

Sionskerk Heerlen, van kerkgebouw tot uitvaartcentrum

DOOR WERNER H.M.A. NIJSTERS

Het gebouw van de Sionskerk in Heerlerheide werd onlangs verbouwd tot uitvaartcentrum. Voor de auteur, zelf inwoner van Heerlerheide, aanleiding om in de geschiedenis van de Sionskerk te duiken. Hij voerde gesprekken met veel personen die bij de bouw, het bestaan en de 'ondergang' van de Sionskerk betrokken waren. Het is een stukje recente en levende geschiedschrijving.

Het protestantisme rond Heerlen

Vanaf de zestiende eeuw woonden er al protestanten in Heerlen. Hun aantal bleef erg klein, zelfs in de Staatse periode. Na de aanhechting bij Frankrijk nam ook hun invloed op het bestuur af. In 1830 moest dominee Preusser onder zware druk van de katholieke bestuurders van Heerlen afzien van het medegebruik van de Pancratiuskerk. Daarom werd in 1838 door de Hervormde Gemeente een nieuwe eigen kerk aan de Klompstraat gebouwd. De [Belgische] koning droeg bij in de bouwkosten, op voorwaarde dat de protestanten zouden afzien van alle rechten op bezit en gebruik van de Pancratiuskerk.¹ Dit kerkgebouw, 'het Klompke' genoemd, bleef tot 1932 in gebruik. Rond 1900 telde de Nederlands Hervormde Gemeente in Heerlen ongeveer honderd leden, vaak ambtenaren, marechaussees en enkele Duitstaligen.

Het tijdperk van de steenkoolmijnen brak aan. De streek tussen Kerkrade en Sittard onderging tussen 1900 en 1940 een ware gedaanteverwisseling. De ene na de andere mijn werd aangelegd, er kwamen nieuwe wegen en spoorlijnen en als paddestoelen verrezen overal mijnkolonieën om tienduizenden arbeiders te huisvesten. Die arbeiders kwamen

soms uit het buitenland, maar toch vooral uit Groningen, Friesland, Drente en de Gelderse Achterhoek. Vaak kwamen ze via het Duitse Ruhrgebied in Limburg terecht. In hun geboortestreek waren de bestaansmogelijkheden gering en de steeds groeiende mijnindustrie leek een beter leven te bieden.

Het merendeel van hen waren arbeiders. Er kwam slechts een dunne bovenlaag van intellectuelen mee. De meeste mensen kwamen zonder plan, door niemand gestuurd of begeleid, en nauwelijks opgevangen door gelijkgezinden.²

Mijnkolonieën en deelgemeenten

Gemeentes, mijndirecties en woningverenigingen zorgden voor de huisvesting van de mijnwerkers en hun gezinnen in afzonderlijke wijken, die soms bijna complete dorpen vormden. Zo'n woninggroep werd 'kolonie' genoemd, met de klemtoon op laatste lettergreep]. Kolonieën lagen meestal dicht bij de mijn en ver van de stadscentra af. Ze bestonden uit laagbouwwoningen met forse tuinen en hadden vaak een eigen kerk met parochiehuis, verenigingen en andere gemeenschapsverbanden. Het ideaal was om van de mijnstreek één grote groene tuinstad te maken, waar het oude leven zoveel mogelijk

kon worden voortgezet.

Bij de Oranje Nassaumijnen in het noordwesten van Heerlen, kwamen tussen 1908 en 1926 diverse kolonieën tot stand, zoals Beersdal [296 woningen], Husken [242 woningen], Vrank [100 woningen], Musschemig en Grasbroek. In totaal herbergden de genoemde kolonieën eind jaren twintig ongeveer tweeduizend mijnwerkers, afkomstig uit dertien verschillende [voornamelijk Oost-Europese] landen vonden hier een woning. Van deze wijken werden Husken en Vrank in de jaren zeventig afgebroken, Beersdal, Musschemig en Grasbroek bleven gehandhaafd.

De eerste generatie protestantse immigranten werd in het katholieke zuiden als 'vreemdeling' gezien. Deze nieuwkomers en hun gezinnen kwamen terecht in een andere cultuur met andere gewoonten en hadden uiteraard behoefte aan een plek om samen te zijn. Een plek waar men terug kon denken aan en praten over wat men had achtergelaten en waar men dingen uit de eigen cultuur kon koesteren en behouden. Zeker die eerste generatie heeft zich sterk gemaakt door het oprichten van verenigingen zoals wijkverpleging, een vakvereniging en een zangkoor. Ook stichtte ze eigen scholen om in haar eigenheid te 'overleven', en iets van 'thuis' te bewaren. Behalve een geloofsgemeenschap was het ook een culturele gemeenschap. Samen met de wijken namen ook de protestantse gemeenten in omvang toe.

De Hervormde Gemeente Heerlen

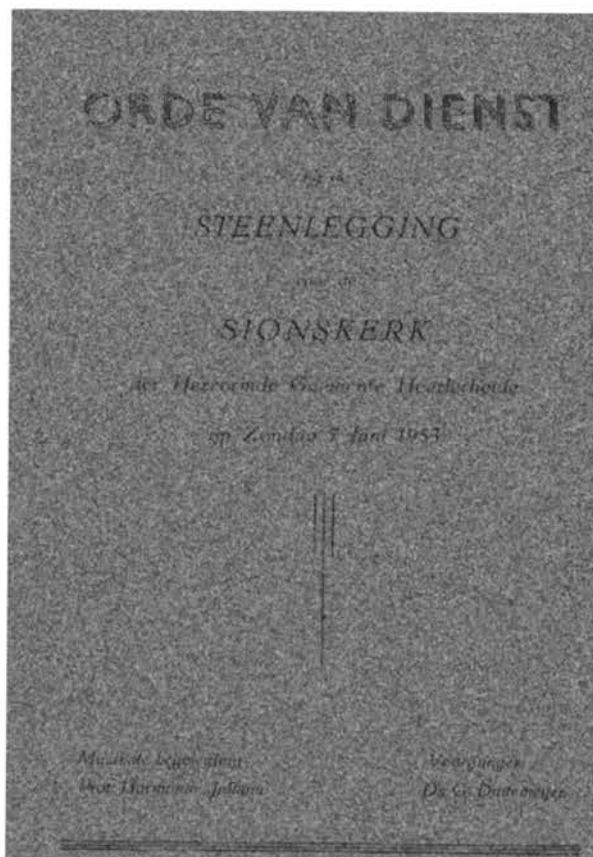
In Heerlen bestond reeds lang een Nederlands Hervormde Gemeente, een 'protestantse voorpost in het Roomse Land'.³ In 1932 kreeg deze gemeente een nieuw kerkgebouw aan het Templesplein.

In de jaren van grote toestroom van mijnwerkers werden echter ook bijeenkomsten buiten het kerkgebouw georganiseerd. Rond 1920 hielden de Heerlense dominees vaker 'huissamenkomsten', bij mensen thuis. Later werden dit soort gelegenheden waarschijn-

lijk vooral in wijkgebouwen gehouden zoals in Beersdal. Het was een door de Oranje Nassaumijnen beschikbaar gestelde 'directie-keet'. De samenkomsten, die Ds. Mol vanaf 1924 in Beersdal hield, vonden hier waarschijnlijk plaats.⁴

In de nieuwe woonwijken die rond de mijnen ontstonden ontwikkelde zich dus al snel kerkelijk leven. In 1933 kreeg het gebied van de huidige Parkstad Limburg, in verband met de snelle groei van het aantal kerkleden, een nieuwe indeling. Er werden vijf buurtgemeenten opgericht: Heerlen [stad], Hoensbroek, Brunssum, Kerkrade en Terwinselen.

Zeer belangrijk was de financiële steun die de Staatsmijnen in die jaren verleenden. Aparte vermelding in dit verband verdient Mr. Dr. W.F.J. Frowein, president-directeur van de Staatsmijnen, die tevens President-Kerkvoogd was van de Hervormde Gemeente. Met steun van de Staatsmijnen werden verscheidene kerkgebouwen gesticht, onder andere in Hoensbroek aan de Kastanjelaan en in Brunssum aan de Venweg. Voor deze buurtgemeenten konden predikanten worden beroepen.

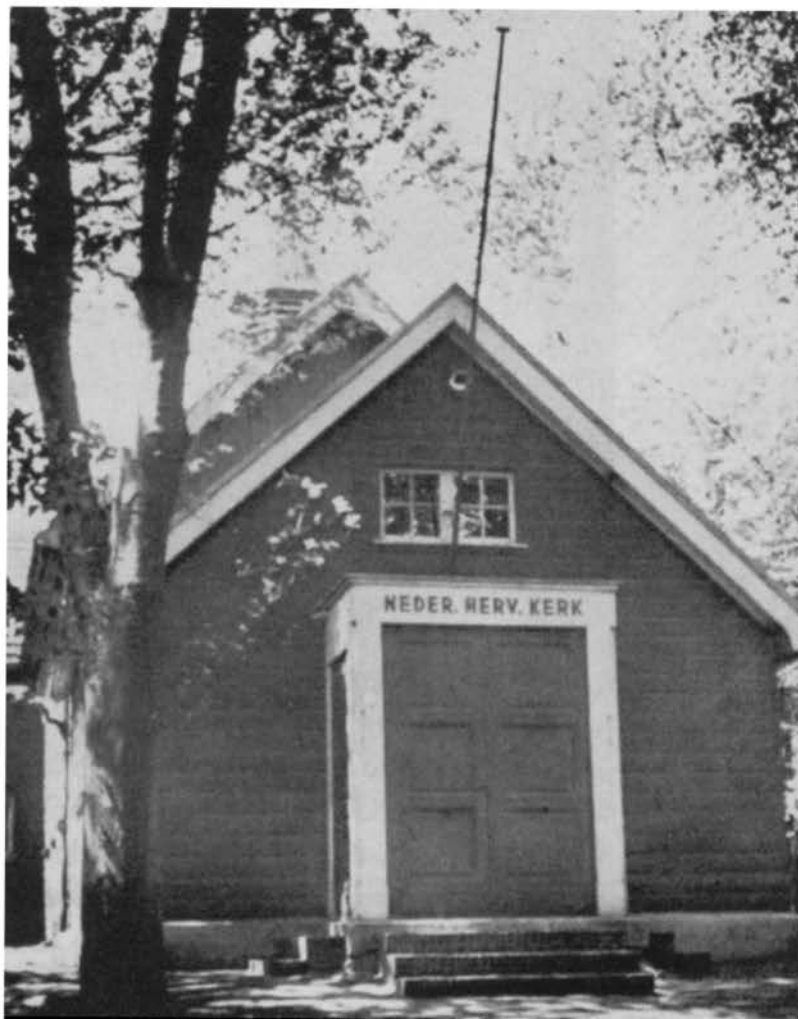

Dominee van den End vertelt hierover: 'Zij [de Staatsmijnen, WN] stelden huisvesting en faciliteiten ter beschikking. Toen was een loods met een torentje erop een kerk. En die werd dan neergezet door de Staatsmijnen. Rond 1930 was het crisistijd en ook de mijnen bezuinigden. Maar de bemoeienis hield zeker niet op. Ze veranderde wel van karakter omdat toen ook die protestantse gemeenten iets 'zelfstandiger' werden. Het betreft hier niet alleen economische onafhankelijkheid. Er was natuurlijk altijd een scheiding tussen de mijnen en de kerk, maar er bleef toch altijd wel ondersteuning. Op het Bodemplein was er vanaf 1920 een pastorie voor de dominee van Brunssum en dat is tot – ik geloof – 1950 een huurwoning geweest van de Staatsmijnen. Dat bedoel ik met facilitering; er moest een pastorie komen en dus werd een van de opzichterswoningen bestemd als pastorie. Er moest een kerk komen, en dus werd een loodsachtig geheel neergezet aan de Venweg in Brunssum. In Heerlerheide was er een soort wijkgebouw en jongerencentrum – 'Jong Nederland' werd dat genoemd – [in de bocht Kampstraat-Anjelierstraat, WN] ook gefaciliteerd door de Staatsmijnen.'⁵

Nieuw-Einde

Met de uitbouw van de mijnindustrie bleef het aantal protestanten in diverse gezindten groeien. Ten noordoosten van Heerlerheide werden nieuwe woonwijken gesticht zoals Nieuw-Einde en Versiliënbosch. Deze wijken werden kerkelijk ingedeeld bij Brunssum, terwijl het dorp Heerlerheide zelf deel bleef uitmaken van kerkelijk Heerlen. Het gebied Nieuw-Einde maakte ook gebruik van het gebouw van wijkcentrum 'Jong Nederland'.

Voor de predikant van Brunssum, ds. L. Th. Wieten, werd het een hele opgave om naast zijn taak in Brunssum ook aandacht te besteden aan Nieuw-Einde. Hij kreeg daarom assistentie van de hulpprediker en godsdienstonderwijzer B. Dijkstra uit Hoogveen. Deze was al sinds 1 november 1921 in

OP HET WRACKE HOUTEN KERCKSKE VAN HOENSBROECK

Dits Hoensbroecks houten Kerck, waerin Gods zegen,
Uit 's Dienaers mond klinckt der gemeente tegen.
Nu draegt men, zegt 't Apostelwoord, den schat,
Naer Gods bestel, wel in een aerden vat,
Maer hier, in 't land der cool, dat Christlijk Neerland 't weet,
Schuijlt Godes costlick woord in een crancke houten keet.

Dit 'wracke houten kerckske' werd gebouwd met steun van de Staatsmijnen. Deze briefkaart werd gebruikt in het kader van de geldinzamelingsactie voor een nieuwe kerk. Op de achterkant is het giro-nummer van de Kerkvoogdij van Hervomde Kerk Gemeente Hoensbroek vermeld.

Foto: Collectie Jansen

Heerlen belast met de taak catechisatie te geven en zieken te bezoeken. Broeder Dijkstra, zoals hij beter bekend stond, werkte onder ds. Wieten en vestigde zich aan de Spoorstraat te Brunssum. Hem werd vanaf

1 juli 1924 de geestelijke verzorging in al haar facetten van Nieuw-Einde toevertrouwd. Daarmee werd hij samen met anderen, onder wie de maatschappelijk werkster mevrouw Zwart, de grondlegger van Hervormd Nieuw-Einde. In de eerste kerkdienst in Nieuw-Einde waarin broeder Dijkstra voorging, waren er welgeteld zes toehoorders. Door de grote trouw en toewijding waarmee hij werkte, mocht hij een gestage groei van de gemeente beleven. In de loop der jaren raakte op zondagmorgen het hele zaaltje gevuld met kerkgangers. Zo kon het gebeuren dat broeder Dijkstra bij zijn zilveren jubileum op 1 juli 1949 een cadeau kreeg aangeboden [een Solex] door een aantal bloeiende verenigingen op kerkelijk en aanverwant terrein in Nieuw-Einde. Die verenigingen waren: Vrouwenvereniging 'Eben-Haëzer', Christelijk Gemengd Koor 'Euphonia', Kinderkoor 'De Zangvogeltjes', Mandolineclub 'Jong Leven' en de Protestants Christelijke School 'Juliana'.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog, toen er weer een grote toevloed van mijnwerkers op gang kwam, ontstonden plannen om Heerlen kerkelijk weer een nieuwe indeling te geven die meer moest aansluiten bij de nieuwe bevolkingssituatie. In 1950 werd die indeling een feit; Heerlen kreeg drie kerkelijke 'wijken'. Wijk 1 werd gevormd door Heerlen-stad, wijk 2 door Meezenbroek en Schaesbergerveld [en Schaesberg], wijk 3 bestond uit Heerlerheide en de erbij aansluitende kolonieën. In overleg met de kerkenraad van Brunssum werd besloten Nieuw-Einde en de Maria Christinawijk bij wijk 3 in te delen. Voor elke wijk kon een predikant beroepen worden. Zo werd op 10 december 1950 Ds. Duitemeyer beroepen voor wijk 3, en op 17 december 1950 Ds. Jalink voor wijk 2.

Ds. Duitemeyer herinnert zich de gang van zaken: *'Ik zat nog in militaire dienst als legerpredikant en was al een half jaar in Holland. [Hij was teruggekomen uit Indonesië, WN]. Het werd tijd dat ik ergens beroepen werd. Er*

waren weinig vacatures, de synode verleende geen enkele steun en vele kerkenraden bleken huiverig te staan tegen over die – zo vreesden zij – ruige legerpredikanten. Zo reisde ik naar Heerlen – niet bepaald enthousiast – om in de kerk op het Templesplein op beroep te preken. Ik logeerde bij de aimabele ds. Postma. 's Avonds vroeg hij mij waar ik over zou preken. 'O, nee' was zijn reactie, 'dat is veel te zwaar voor hier!' Toen ik vertelde dat ik de week daarvoor in een jeugddienst was voorgegaan, werd hij enthousiast. Hoewel ik de tekst uiteraard niet bij me had, liet ik me overhalen om die preek te houden. Dat ik me liet overhalen had ongetwijfeld te maken met zijn enthousiasme. Toch dacht ik; het zal wel weer niks worden. Maar het werd wél wat! Hoewel er nog een predikant op hun lijstje stond om 'gehoord' te worden, kreeg ik diezelfde week bericht dat ze mij wilden beroepen. Mijn opdracht was; een nieuwe wijkgemeente creëren, bestaande uit Husken en Beersdal enerzijds en uit Nieuw-Einde en de Maria Christinawijk, die kerkelijk gezien tot Brunssum behoorden, anderzijds bouwpastoor zijn.'

Ds. G. Duitemeyer nam het beroep dat op hem gedaan werd aan en op zondag 10 december 1950 deed hij zijn intrede. Omdat de ruimte van 'Jong Nederland' hiervoor te klein was, vond deze plechtigheid plaats in de kerk aan het Templesplein in Heerlen. *'Voorlopig werd er gekerkt in 'Jong Nederland'. Al gauw waren er zoveel gelovigen, dat de lesse naar op het podium moest, maar dat betekende dat niet elke dominee uitgenodigd kon worden om in dit gebouw voor te gaan; grote [lange, red.] dominees konden er niet staan.'*

Het was de bedoeling dat de gemeenteleden uit Beersdal ook in Nieuw-Einde naar de kerk zouden gaan. Er werden aparte bussen voor ingezet. Ds. Duitemeyer: *'Dat het zaaltje daar te klein werd had ook te maken met de kerkgangers die met de bus kwamen. 'Jong Nederland' lag namelijk in Nieuw-Einde aan de uiterste rand van die derde gemeente. Ik vond de LTM bereid om gratis, een bus te laten rijden door Husken en Beersdal. Een*

Na een actieve inzamelingsactie vond op zondag 7 juni 1953 de 'eerste-steen-legging' plaats van de Sionskerk. De muzikale omlijsting van dit feestelijke gebeuren werd geboden door Protestantse Harmonie Juliana, hier nog druk in gesprek met het organisatiecomité.

Foto: Collectie Halmans

ouderling zat naast de chauffeur om aan te geven waar hij moest stoppen en ... claxoneren. Later werd dit een vast punt in de IJsselstraat.' Het zaaltje in 'Jong-Nederland' was niet berekend op zo'n toeloop en daarom werd er toen ook een tweede dienst ingelast. De vaste kerkbezoekers moesten er wel aan wennen, als de buspassagiers nogal uitgelaten en dus luidruchtig binnenkwamen. Maar de gezamenlijke busrit was wel een extra stimulans voor de saamhorigheid van de kerkgangers. De gedachten gingen al spoedig uit naar een eigen kerkgebouw in plaats van 'Jong Nederland'.

Voorbereiding van de bouw van de Sionskerk

Ds. Duitemeyer: *'Gelet op het snel te klein worden van 'Jong Nederland' zette ik haast achter de plannen voor de bouw van een kerk in het midden van de wijk. De Centrale Kerkenraad was het met die haast niet eens.⁶ En*

dat betekende dat onze kerkenraad vrijwel alles alleen moest doen; een plek zoeken, een bouwplan maken et cetera et cetera. De Centrale Kerkenraad wilde een kerk met 800 zitplaatsen. Wij vonden dat teveel en te duur. Iedere kubieke meter was er een. Wij wilden liever een kleinere kerk met twee ochtenddiensten. De dominee hoefde je voor die tweede dienst niet méér te betalen. En met speciale diensten [trouwerijen en begrafenissen] zou een en ander intiemer zijn dan in zo'n bakbeest van een grote kerk. Dankzij het vele werk van talloze vrijwilligers, werd het benodigde geld bijeen gebracht. Ook ik, een professionele bedelaar, kreeg van een gemeentelid een auto te beschikking om het land in te trekken. Dat bracht ongelooflijk veel geld op. Een man, die niet kerkelijk meelevend was, bood zelfs voor elke gulden die een gemeentelid gaf één gulden, tot een maximum van fl. 3000. En dat maximum werd royaal gehaald. Wat de bouw betreft, het volgende; Ik weet niet meer hoe we

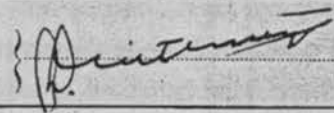
aan die architect kwamen, maar het was niemand minder dan ir. Wegener van Heeswijk, die de restaurateur was geweest van het paleis op de Dam en die tijdens onze bouwperiode hoogleraar werd aan de TH te Delft.'

Allerlei activiteiten werden op touw gezet om geld in te zamelen. De heer Ph. Westphal herinnert zich: 'We hebben bijvoorbeeld fabrikanten aangeschreven en die stuurden ons producten en die verkochten we naast de rommelmarkt en de meubelen. [...] Dominee Duitemeyer was een aartsbedelaar en een fantastische werker. Die sprak de mensen aan om geld en hij wist precies hoeveel hij bij iedereen kon vragen. Zijn eisen waren verbonden aan de welstand die hij bij de mensen zag. Iemand met een dikke beurs vroeg hij fl. 500 aan iemand die het niet zo breed had misschien fl. 25. Maar hij werkte zichzelf ook dood. Als wij aan het schrijven waren, dan schreef hij ook; als wij tafels sjouwden, enzovoort enzovoort.'

De bazar

Al in 1951 werd er een brochure rondgestuurd om mensen 'gevoelig' te maken voor de Bazar. Drie dagen zou die duren en wel van 15 tot en met 17 november. De oproep om een bijdrage in natura of geld werd gesteund door een commissie van aanbeveling. Die bestond uit niemand minder dan Mr. E.H. Bisschop Boele [directiesecretaris van de Oranje Nassau mijnen], Mr. Dr. W.F. Frowein [oud president-directeur van de Staatsmijnen], M.F.G.M. van Grunsven [burgemeester van Heerlen], H.H. Wemmers [minister van Verkeer en Waterstaat] en de drie Hervormde predikanten van Heerlen te weten ds. H. Boiten, ds. A.C. Jalink en ds. G. Duitemeyer. Men schroomde zelfs niet om aan het Koninklijk Huis een bijdrage te vragen. En met succes; er werden artikelen ten behoeve van de bazar gestuurd en op-

UITREIKING LOONKAART						
Nr. en NAAM						
Duitemeyer G. 1. 59.						
1951	VOORBETALINGEN					Eindbetaling
	I	II	III	IV	V	
Jan.						
Febr.						
Maart						
April						
Mei						
Juni						
Juli						
Aug.						
Sept.						
Oct.						
Nov.						
Dec.						
1952						
Jan.						

1951 LEGITIMATIEKAART	Naam en voorl.: Duitemeyer G.
	Geboortedatum: 14. 6. 17
	Datum van indiensttreding: 10. 9. 52
	Handtekening van de houder
	N.V. ORANJE-NASSAU MIJNEN, HEERLEN MIJN O.N. IV
	Werk N ^o 000885 59.
Deze kaart dient zindelijk te worden bewaard en moet bij ontslag worden ingeleverd. Op vertoon van deze legitimatiekaart wordt verlof verleend en wordt de loonkaart uitgereikt. Bij het begin van het nieuwe jaar wordt tegen inlevering van deze kaart een nieuwe verstrekt.	
Model A 32c 29-11-50-45702	

Dominee Duitemeyer besloot in 1952 een paar weken in de mijn te gaan werken om zo te ervaren onder welke omstandigheden zijn gemeenteleden elke dag moesten werken. Dit gebaar werd erg gewaardeerd door de mijndirectie.

dracht gegeven om voor fl. 50 artikelen van de bazar te kopen voor de koningin.

Door dit soort acties en het zeer regelmatig inzamelen van dubbeltjes en kwartjes, wist de bouwcommissie van de nieuwe gemeente het forse bedrag van maar liefst fl. 40.000 bijeen te brengen.

De bouw

Naast de hooggelegen begraafplaats aan de Kampstraat kon een braakliggend stuk grond worden aangekocht. De bouw werd aanbesteed voor fl. 80.000. Dat bedrag bleek te laag voor de aannemer, die tijdens de bouw faillissement moest aanvragen. Desondanks kon toch op zondag 7 juni 1953 de 'eerste steen legging' plaatsvinden. Veel gemeenteleden hebben hun steentje letterlijk bijgedragen, want in een half jaar was de bouw voltooid. De kerk is zover naar achteren gebouwd omdat de heer Westphal als mijnopzichter wist, dat er aan de voorkant aan de Kampstraat een schol ligt, begrensd door storingen. Omdat langs de storingen bewegingen plaatsvinden is het beter daar niet op te bouwen. Ds. Duitemeyer: *'Ondanks de snelheid van de totstandkoming van de kerk, liep alles niet altijd gesmeerd. Ik heb zelf nog stenen moeten halen met een vrachtwagen in Susteren, omdat die leverancier er op stond dat de dominee in eigen persoon die stenen kwam afhalen. Maar daar bleef het niet bij. Plavuizen moesten worden gelegd, tegels moesten nog worden gezet et cetera et cetera. En het was al eind november. Ik heb me toen gewend tot ir. Raedts. En die heeft toen voor mensen gezorgd die een en ander gefikst hebben. Met man en macht is er gewerkt. Zelfs 's nachts. En het kwam klaar voor de geplande datum van inwijding in december. Natuurlijk kwam er een pittige rekening waar ik van schrok. Ik had immers op eigen verantwoording contact gezocht met de ON. Maar in een gesprek met ir. Raedts liep het goed af. Wij hoefden slechts de materiaalkosten te betalen. En verder zorgde de ON III voor houten banken*

Ds. G. Duitemeyer, predikant van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Heerlen van 1950-1956.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 7205

in de kinderkerk en een tiental zes-armige kandelaars aan de wanden van de kerk. En dat allemaal gratis. De kerkklok werd geschonken door twee dames uit een andere wijk.'

Nu moest de kerk nog een naam hebben. Duitemeyer: *'Aan de naamgeving van de kerk mocht ieder gemeentelid meedoen. Op een avond kwam een van hen op het spreekuur met de naam 'Johannes'. Toen ik informeerde of hij zo'n voorliefde had voor deze discipel, zei hij: 'O, nee, maar ik heet zelf Johannes.' En dat in volle ernst! Maar het werd Sionskerk. Die naam werd aangedragen door een groep soldaten met wie ik in Indonesië gediend had. Zij stuurden een gift met als bijschrift: 'Voor de Sionskerk'. En die naam werd het.'*

De kerk in gebruik

De grote dag was woensdag 23 december 1953. Om half drie 's middags werd de Sionskerk in een korte plechtigheid door de bouw-

De Sionskerk werd gebouwd aan de Kampstraat te Heerlerheide. Na een half jaar hard doorwerken kon op 23 december 1953 de eerste kerkdienst plaatsvinden.

Foto: Collectie Halmans

commissie overgedragen aan de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente te Heerlen en 's avonds om zeven uur vond de eerste kerkdienst met inwijding en ingebruikname van de Sionskerk door de Hervormde Gemeente Heerlerheide plaats. Voor de instandhouding en het onderhoud van de kerk zorgden de gemeenteleden zelf. Dhr. Schuler, koster van de laatste 23 jaar vertelt: *'Vrijwilligers deden veel werk, zoals het maken van hekwerken, schilderen en het maken van een pad voor invaliden.'* Ook de bazars draaiden op vrijwilligers, vertelt dhr. J. Halmans; *'Die bazars waren een happening op Heerlerheide. Er waren heel wat andere gemeenten die er jaloers op waren. Maandags werden de tenten opgezet. Je moest naar elk adres dat je opkreeg, zelfs tot in Duitsland. Dat was best veel werk, maar je had er ook voldoening van. Zeker als er vrijdagavond geteld werd. Als de opbrengst goed was, dan werd er zaterdagochtend het klokje*

geluid. Als we aankwamen en we hoorden het klokje, dan wisten we, we zitten boven een bepaald hoog bedrag. Dat is één keer gebeurd.'

Het was een hechte gemeenschap met een hardwerkende dominee. Om te weten wat een mijnwerker meemaakte, ging ds. Duitmeyer zelfs ondergronds. *'Omdat verreweg het grootste deel van de wijk gevormd werd door mijnwerkersgezinnen, besloot ik om een paar weken in de mijn [ON IV] te gaan werken. Dat was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Ik moest niet alleen toestemming hebben van de mijndirectie, maar ook van de vakbonden. En vooral de laatste waren tegen. Ze vonden het gevaarlijk dat ik niet de gewone weg bewandelde, eerst enige tijd bovengronds, dan enige tijd in de gangen en pas daarna écht aan de kool. Uiteindelijk gingen ze akkoord. Maar achteraf hadden ze gelijk. Het was inderdaad gevaarlijk. Tot twee keer toe in de drie weken*

dat ik als hulphouwer ondergronds werkte, ontsnapte ik aan een ernstig ongeluk, dat kon ontstaan door mijn onkunde. Het enige dat ik aan die drie weken overhield was, dat ik nog dagenlang een zwarte zakdoek had als ik mijn neus snoot. Nee, dat was niet het enige resultaat. Ten eerste had ik meer inzicht gekregen in het geheimzinnige werk dat veel van mijn gemeenteleden dagelijks moesten doen. Ten tweede werd deze poging om beter te leren begrijpen, door velen gewaardeerd. En last but not least werd dit door de mijndirectie zo hooglijk gewaardeerd, vooral door ir. Raets, de president-directeur van de ON dat onze gemeente daar al die jaren profijt van had, denk maar aan de bouw van de kerk. Maar ikzelf ook, door bemiddeling van de heer Westphal kreeg ik net zoveel kolen en brandhout als ik nodig had. Een aardige bijdrage aan mijn salaris.'

Onder de stimulerende aanwezigheid van Ds Duitemeyer bleef het oude 'met vereende krachten en doorzetten' het kenmerk van deze nieuwe gemeente. Er kwam een bloeitijd in de vijftiger en zestiger jaren. In 1970 moest zelfs worden uitgebreid. Aan de consistoriekamer werd – over de hele breedte van het gebouw – een aanbouw neergezet, die de Sionshaven werd gedoopt. In 1968 telde men 100 kerkgangers, 20 kinderen op de zondagsschool en 32 catechisanten.

De kerk werd niet alleen gebruikt voor diensten. Er vonden ook vergaderingen plaats en de talrijke verenigingen vonden er hun ruimte, de bejaarden kwamen er bijeen en de jeugd werd er opgevangen. Er was – zeker tot begin jaren negentig – op dinsdagavond een groot jeugdwerk voor protestanten en katholieken. Ze konden er onder andere dartten, pingpongen, sjoelen en kaarten. *'Op die avonden werd echt niet geprobeerd om zieltjes te winnen. Het was puur jeugdopvang, een soort buurthuis. Soms waren er wel 80 kinderen. Eén consumptie gratis, en voor een paar centen snoep'*, zo vertelt dhr T. Schuler, toenmalig koster van de Sionskerk.

Daarna kwam – zoals overal elders – ook

hier een teruggang, door de mijnsluitingen eind zestiger jaren en door de verregaande ontkerkelijking in de zeventiger en tachtiger jaren.

Treebeek en Heerlerheide

Op 1 januari 1978 werd de Hervormde Streekgemeente Zuid-Limburg-Centrum opgericht, bestaande uit de hervormde gemeenten Brunssum-Schinveld, Treebeek, Hoensbroek-Nuth en Heerlerheide. Omdat noch Heerlerheide noch Treebeek een full-time predikant kon betalen werd besloten deze gemeenten samen te voegen. Er ontstonden dus drie gemeenten; Brunssum-Schinveld, Hoensbroek-Nuth en Treebeek-Heerlerheide, die een zekere mate van zelfstandigheid hadden maar de drie predikanten gezamenlijk betaalden. De eerste en enige beroepen predikant voor de gemeente Treebeek-Heerlerheide is ds. J.P. Broeder geweest [intrede op 8 februari 1981 in de Immanuelkerk aan de Horizonstraat], die samen met zijn echtgenote, mevrouw M. G. Broeder-Schaap met liefde in de arbeiderswijk Heerlerheide heeft gewerkt. In de Sionskerk nam hij op 10 juni 1987 afscheid.

Toen in de jaren 80 bleek, dat ook de kosten voor drie predikanten niet meer konden worden opgebracht, werd met ingang van 1 januari 1988 [vooruitlopend op een later samengaan met de Gereformeerde Kerk van Treebeek] de Streekgemeente omgezet in de [Centrale] Hervormde Gemeente Zuid-Limburg-Centrum. Deze bestond uit twee wijkgemeenten Brunssum-Schinveld-Heerlerheide en Treebeek-Hoensbroek-Nuth. Voor de gemeente Brunssum-Schinveld was ds. A.W.J. van den End in 1981 beroepen. Nu werd hij dus ook predikant voor Heerlerheide. Hij is er gebleven tot zijn emeritaat in 1995.

Vanaf 1989 werd de Sionskerk in Heerlerheide ook gebruikt door de Newlife Christian Power House of Prayer. Het waren Amerikanen, die vooral afkomstig waren uit de zuidelijke staten van Amerika, en die werk-

zaam waren bij AFCENT, later AFNORTH. Zij gebruikten het gebouw in steeds grotere mate, voor kerkdiensten op zondagmiddag en door de week voor vergaderingen, bijeenkomsten en bijbelonderricht. De sfeer was er altijd heel feestelijk. *'Hoe ze precies bij ons terechtgekomen zijn weet ik niet meer. Maar via via kwam op gegeven moment de vraag voor gebruik van het kerkgebouw bij ons op tafel. Zij waren in den vreemde en zochten een toevluchtsoord, en wij hadden een kerkgebouw over. Ze vroegen of ze gebruik konden maken van onze faciliteiten. Ik ben er altijd heel erg voor geweest om gastvrijheid te verlenen. Ze hebben daar tot het einde toe gebruik van gemaakt,'* vertelt Ds. van den End hierover. Deze Amerikanen van de Newlife Christian Power House of Prayer hebben het langst gebruik gemaakt van het gebouw, namelijk tot 1 juli 1999.

Overbodige gebouwen

Inmiddels was het project *Samen Op Weg* gestart, waarbij de Hervormde Gemeenten Hoensbroek-Nuth en Treebeek-Brunssum-Heerlerheide samengingen met de Gereformeerde Kerk Treebeek. Er werd een nieuwe gemeenschap gevormd onder de naam *Verenigde Protestantse Kerken*. Dat is tot nu toe een federatie van kerkgemeenschappen, die uiteindelijk tot een definitieve fusie zal leiden en op 1 mei 2004 zijn beslag zal krijgen. Dit samengaan van kerkelijke gemeenten maakte een aantal kerkgebouwen overtuilig. Er volgde een moeilijk proces, want niemand wilde zijn eigen kerk kwijt. In 1993 gaf men opdracht tot een onderzoek naar de mogelijkheden en in oktober van dat jaar was het rapport klaar. In maart 1994 viel er een besluit: de kerken worden gesloten en verkocht, we gaan één nieuwe bouwen en de Sionskerk blijft nog 5 jaar open. Per 1 januari 1996 werd een federatieovereenkomst van kracht, waarin bepaald werd dat de Kruiskerk de 'hoofdkerk' van de Verenigde Protestantse Gemeenten zou zijn en de Sionskerk

de 'bij-kerk'. Er was weinig animo bij de gemeenteleden om de speciale diensten, die nog wel twee keer per maand in de Sionskerk werden gehouden, bij te wonen. In die tijd dacht men nog erg lokaal en mensen uit Brunssum of Hoensbroek gingen niet naar Heerlerheide. Reeds aan het eind van 1996 viel – kerkelijk gezien – het doek voor de Sionskerk. Er werd nog een bazar georganiseerd waar veel 'huisraad' uit de verkochte kerken te koop werd aangeboden ten behoeve van de financiering van de nieuwe kerk. Ook het orgel van de Sionskerk zou worden verkocht. De projectontwikkelaar die de kerk kocht eiste dat het gebouw 'schoon', dat wil zeggen zonder orgel werd opgeleverd. De Sionskerk had dit orgel in 1953 overgenomen van de Nieuwe Gereformeerde Kerk, die toen zelf een nieuw orgel aanschafte. Daar had men spijt van toen ze hun oude orgel nog eens konden beluisteren in de Sionskerk. De restauratie, uitgevoerd door de toenmalige predikant van de Evangelisch Lutherse Kerk in Heerlen, die orgelbouwer was geweest, en vooral de nieuwe windmachine hadden een wonder verricht. Het was een schitterend orgel geworden, dat altijd goede diensten heeft bewezen. Nu zou het een laatste dienst bewijzen, door veel geld op te brengen voor de nieuwe kerk. De heren Halmans en Hoogendoorn hebben het orgel afgebroken, om de pijpen op de bazar te verkopen. De gedachte was dat er belangstellenden te vinden waren die de pijpen als decoratie binnenshuis of eventueel in de tuin wilden plaatsen. Verwacht werd dat de honderden pijpen heel wat zouden opbrengen. Dat ging echter niet zonder problemen. Dhr. Halmans: *'Vandalen hadden ingebroken in het kerkgebouw en huisden er vaak. Wij dachten, we halen die pijpen uit de kerk en leggen ze in de garageboxen. [...] Maar, in die boxen werd ook ingebroken. We hadden daar ook een karretje staan. Daar hebben ze alles op geladen en toen was het weg. De dader is wel gevonden evenals de plaats waar het gestolen goed lag. Uiteindelijk is alles dus goed afgelopen. De*

laatste bazar in de Sionskerk was, zoals alle voorgaande, een succes.'

Voor de verkoop van de kerk zijn onderhandelingen gevoerd met diverse partijen, onder andere met een projectontwikkelaar [de ro-groep] en met de gemeente Heerlen. Men wilde een bepaalde prijs voor de kerk behalen, want daar was de begroting van het nieuwe gebouw mede op gebaseerd. Omdat de gemeente uitermate terughoudend was, is men verder gegaan met de projectontwikkelaar, die uiteindelijk wél de prijs betaalde. Over de bestemming van het pand gingen de wildste verhalen rond. Gemeenteraad en buurt lagen dwars en uiteindelijk heeft de gemeente Heerlen het gebouw van de projectontwikkelaar teruggekocht.

Begin 1997 waren de financiën rond voor de nieuwe kerk. In december 1998 werd de Pelgrimskerk in gebruik genomen. Sindsdien worden alle diensten gehouden in dit mooie gebouw in Treebeek.

Een uitvaartcentrum als nieuwe bestemming

Het kerkgebouw had, zonder nieuwe bestemming, geen toekomst. Die nieuwe bestemming kwam er toen het echtpaar Mok-Schillings een verzoek indiende bij de gemeente Heerlen om er een uitvaartcentrum te mogen vestigen. In oktober 2001 begon de verbouwing en op 19 april 2002 gingen de deuren van de voormalige Sionskerk weer

open, nu als entree tot 'Uitvaartcentrum Heerlerheide eo'.

Velen die in vroegere jaren de Sionskerk als 'hun' kerk beschouwden, soms omdat ze er persoonlijk en letterlijk hun steentje aan hebben bijgedragen, zijn bijzonder blij dat door de nieuwe bestemming het gebouw behouden blijft.

Noten:

1. A.M. POSTMA-VAN LEEUWEN [e.a.], *Uit de geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Heerlen, 1649-1949* [Zaltbommel 1949], 36.
2. H.G.M. DERKS [samensteller], *Met betrekking tot Limburg. Röntgenfoto van een gewest* [Amsterdam 1966]
3. *Hervormde Gemeente Heerlen, 1649-1949*, 45.
4. *Idem*, 44.
5. Behalve met Ds. van den End sprak de auteur ook met Ds. Duitemeyer, Ir. K. Hoogendoorn, J. Hal-mans, Ph. Westphal en T. Schuler, allen nauw betrokken bij de Sionskerk.
6. De Centrale Kerkenraad is het overkoepelend orgaan van een Centrale Gemeente, bestaande uit meerdere wijken.

Overzicht van de dominees die aan de Sionskerk verbonden zijn geweest:

Broeder Dijkstra 1930-1950 [vanuit Brunssum]
Ds Duitemeyer 1950-1956
Ds Irik 1957-1961
Ds Stap 1961-1968
Ds Jalink 1969-1977 samen met Heerlen Meezenbroek
Ds Muntinga 1978-1980 samen met Treebeek
Ds Broeder 1981-1987 samen met Treebeek
Ds vd End 1987-1995 samen met Brunssum

Over de onstaansgeschiedenis van de Keurkeulse mankamer te Heerlen

DOOR FRANS GERARDS*

In en om Heerlen, in Voerendaal, Eijgelshoven en in het Land van Ter Heijden bij Horbach en Richterich was het aartsbisdom Keulen vanaf het midden van de dertiende eeuw tot aan het einde van het Ancien regime in bezit van diverse lenen. Deze lenen werden door het aartsbisdom aangeduid als de Valkenburgse lenen. Omdat deze goederen leenroerig waren aan het aartsbisdom Keulen worden in het vervolg van deze bijdrage deze lenen ook wel aangeduid als Keulse of Keurkeulse lenen. De administratie van deze lenen, de leenverheffingen en de rechtspraak over geschillen werden vanaf een zeker tijdstip uitgevoerd door de in Heerlen gevestigde mankamer. Dit was een gerechtshof, oftewel administratiekantoor dat in naam van de aartsbisschop, de leenheer, de belangen der lenen behartigden. De leden van deze mankamer waren de leenmannen [vazallen] die van het aartsbisdom een hoeve en/of een grondstuk in leen hadden ontvangen. Deze mankamer werd voorgezeten door een stadhouder, die voor het administratieve werk werd bijgestaan door een griffier. De mankamer verrichte zijn werkzaamheden in het zogenaamde manhuis, in de volksmond ook wel het 'Mannes' genoemd, dat te Heerlen was gevestigd in de huidige Emmastraat. De onstaansgeschiedenis van deze mankamer is nog voor een belangrijk deel in nevelen gehuld. Om over het ontstaan ervan tot meer helderheid te komen worden in deze bijdrage een aantal gegevens gepresenteerd van geregistreerde leenverheffingen die plaatsvonden tussen 1370 en 1428. Deze gege-

vens worden gedeeltelijk, voor zover dat verhelderend kan zijn, gekwantificeerd weergegeven.¹ Eerst worden echter de bestaande onderzoeksgegevens samengevat.

Opvattingen over het ontstaan der Keurkeulse mankamer

In 1781 sprak de griffier van de Keurkeulse mankamer Simon Nicolaas Schils het vermoeden uit dat er in en om Heerlen vanaf ongeveer 1263 sprake zou zijn geweest van Keulse lenen. Deze zouden afkomstig zijn van Engelbert II, die van 1261 tot 1274 aartsbisschop was van Keulen. Deze Engelbert, voortgekomen uit het geslacht van de Heren van Valkenburg, zou deze goederen aan het aartsbisdom erfelijk hebben overgedragen. De griffier voegde er echter aan toe dat hij voor deze stellingname geen historisch bewijs kon aanvoeren. Toch meende hij jaren geleden iets dergelijks te hebben gelezen bij Luikse schrijvers, Hubner of Puffendorf.² De historicus Habets nam in 1884 dit standpunt over. Van enige bewijsvoering was ook bij hem echter geen sprake.³ Nadien ondernam de historicus Van de Venne nog een poging om dit standpunt te bewijzen maar hij slaagde daar niet in.⁴ In 1899 kwamen Eversen & Meulleners in hun publicatie over *'De Limburgsche Gemeentewapens'* met een geheel nieuwe visie. Van Keulse lenen in en om Heerlen zou sprake zijn geweest vanaf 16 april 1246.⁵ Genoemde auteurs baseerden hun stellingname op een oorkonde uit het *'Urkundenbuch'* van Lacomblet.⁶ In genoemde oorkonde schonk graaf Frederik van

Frederik van Saarwerden [1370-1414]. Kop van het grafmonument in de Dom van Keulen.

Uit: W. Janssen, *Das Erzbistum Köln im späten Mittelalter 1191-1515, Erster Teil* [Köln 1995]

Hochstaden, met toestemming van zijn broer Koenraad, die van 1238 tot 1261 aartsbisschop was van Keulen, het graafschap Hochstaden, de burchten Ahr, Hart en het stamslot Hochstaden met alle vazallen, ministerialen, allodia, lenen en andere goederen aan het aartsbisdom Keulen. Eversen & Meulleners namen vervolgens aan dat bij

deze schenking ook de goederen, die te Heerlen waren gelegen, aan het aartsbisdom zouden zijn geschonken. Vervolgens haalden de auteurs nog een tweede oorkonde aan uit Lacomblet.⁷ In januari 1249 had Walram van Gulick en diens bruid Mechteld, dochter van Koenraad van Molenharken en nicht van de aartsbisschop, van genoemde aartsbisschop

voor 500 mark diens inkomsten te Heerlen in pand gekregen, *'exceptis vasallis et ministerialibus'*. Deze toevoeging verwees naar de aanwezigheid van leenmannen in en om Heerlen. Vervolgens concludeerden Eversen & Meulleners dat de combinatie van deze twee oorkonden een ijzersterk bewijs was dat er vanaf ongeveer het midden van de dertiende eeuw sprake moet zijn geweest van een mankamer te Heerlen en dus van Keulse lenen.

Van de Venne heeft ook deze visie kritisch onderzocht. Zo wees hij erop dat in de eerst genoemde oorkonde van Heerlen niet werd genoemd. Wilde men uit deze akte desondanks de conclusie trekken, dat in die schenking ook Heerlen was begrepen, dan moest het toen tot het graafschap Hochstaden hebben behoord. Maar of dat zo was, aldus Van de Venne, weten we niet. We weten alleen dat de graven van Hochstaden er in die tijd heren van waren. Uit de tweede oorkonde kon worden opgemaakt dat de aartsbisschop van Keulen omstreeks 1248 in ieder geval leenmannen had te Heerlen.⁸ Niet duidelijk was echter of het hier slechts ging om een persoonlijke leenband of dat er ook goederen bij betrokken waren die men van de aartsbisschop in leen had ontvangen of die men, in ruil voor bescherming, aan de aartsbisschop had opgedragen.

Een tweede aanwijzing dat er in en om Heerlen sprake was van leenmannen kwam van Rosenkrantz. In de Maasgouw van 1893 citeerde hij een copieboek van Siegfried van Westerbürg, die van 1275 tot 1297 aartsbisschop was van Keulen. Er staat: *'Dit zijn de leenmannen van de aartsbisschop van Keulen in de omtrek van Heerlen'*. En dan volgt er een lijst met 28 namen van leenmannen waaronder 'bekende' namen als: Reynerus dictus Hune, Paulus de Curzenbach, Conradus de Vurendale, Godefridus de Esgen, Macharius de Geitsbach, Wilhelmus de Kaldenborne, G. de Aldenhove en Everardus de Conincbanent.⁹ Ook in dit document ging het echter om 'leenmannen'. Dat hier ook

Aartsbisschop Koenraad van Hochstaden [1238-1261].
Afbbeelding op de tombe in de Dom van Keulen.

Uit: W. Janssen, *Das Erzbistum Köln im späten Mittelalter 1191-1515, Erster Teil* [Köln 1995]

leengoederen bij betrokken waren, is niet onwaarschijnlijk maar kan niet met zekerheid worden gesteld. De eerste vermelding dat er daadwerkelijk sprake is van Heerlense lenen vond Van de Venne in 1365 bij Christiaan Quix in zijn geschiedenis van het slot en de kapel Berensberg.¹⁰ Het betrof de hof 'Duvereyde' die gelegen was in de parochie van Heerlen.

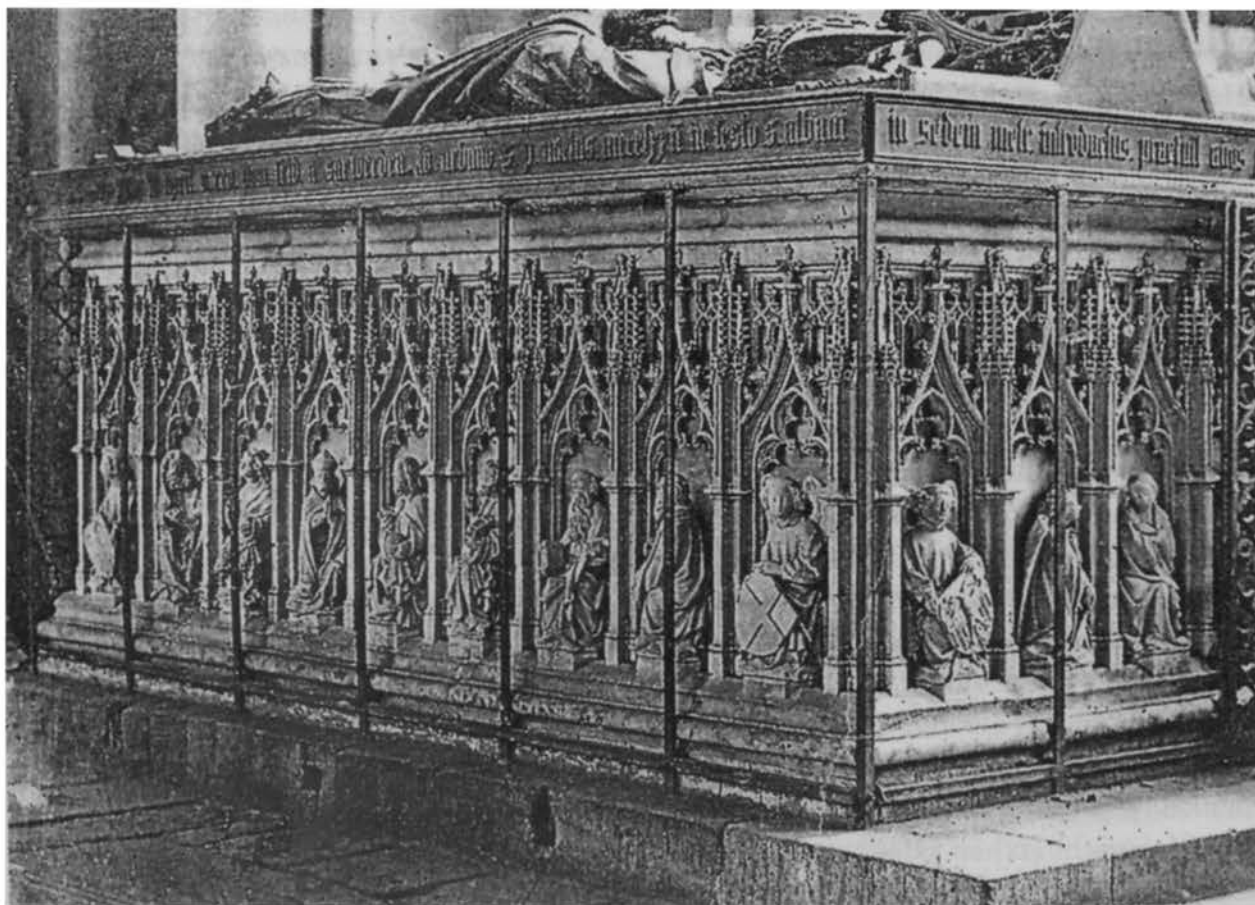
Over het ontstaan der Keurkeulse manka-

mer formuleerde Van de Venne tenslotte de volgende hypothese; haar oorsprong heeft ze te danken aan de bezittingen van de graven van Hochstaden te Heerlen, welke aan het aartsbisdom Keulen kwamen, al of niet vermeerderd met goederen, geschonken door Engelbert II.¹¹

Keulse lenen voor 1371

Er is nog een aanwijzing dat er reeds in 1261 sprake is van leenmannen en Keulse leengoederen te Heerlen. Op 27 juli van dat jaar gaf aartsbisschop Koenraad van Hochstaden namelijk aan zijn leenmannen te Heerlen de opdracht om het klooster Steinfeld te beschermen. Het klooster behoorde toe aan zijn voorouders die ook bezittingen hadden in Heerlen die aan hem waren overgedragen.¹² Eind februari 1364 werd Harper van Merode door de aartsbisschop beleend met de tiende van Eygelshoven.¹³ Een duidelijke

aanwijzing voor Keulse leengoederen wordt gevonden in 1331.¹⁴ In 1364/1366 beleende Engelbert III van der Mark, die aartsbisschop was van 1363 tot 1364, Haen van Berchem met 50 morgen akkerland te Richterich.¹⁵ Dezelfde Engelbert bevestigde op 20 maart 1365, op verzoek van zijn leenman ridder Herman van Eienberg, diens schoondochter Jutta van Hain in haar 'weduwenrecht' ten aanzien van de aan het aartsbisdom leenroerige hof Overeygelshoven gelegen in het kerspel van Eygelshoven. De bevestiging was conform de eerder gesloten huwelijks overeenkomst tussen Jutta en haar overleden man Gerard van Eienberg.¹⁶ De eerste keer dat expliciet wordt gesproken van een te Heerlen gelegen Keuls leen is op 5 september 1370: de '*Knappe Roger von Bachem*' bevestigde op die dag ten overstaan van de administrator Kuno van Falkenstein, dat hij afstand had gedaan van de aan de kerk van Keulen leenroerige hof '*zu den Lodbroiche*' gelegen

Tombe van Frederik III van Sarwerden in de Dom van Keulen.

Uit: W. Janssen, *Das Erzbistum Köln im späten Mittelalter 1191-1515, Erster Teil* [Köln 1995]

in het kerspel van Heerlen. Tevens richtte hij aan Kuno het verzoek om *'Reinard van den Esschen'* met het genoemde goed te belenen. Hierbij waren de volgende leenmannen als getuige aanwezig: Johannes Seynensi, Petrus de Gymmenich, Egidius de Nuwenare en Hermannus de Kaldenborne. De akte werd bezegeld door de *'Junggrafen'* Johann von Sayn en ridder Johannes Schuddreim.¹⁷

De in de akte genoemd administrator [beheerder] Kuno vervulde deze functie voor het aartsbisdom van 1368 tot 1371. In 1362 was hij benoemd tot aartsbisschop van Trier en nadien vervulde hij voor het aartsbisdom van Keulen de functie van coadjutor. In brieven en oorkonden werd hij ook wel aangeduid als *'momber'* of *'vurmünder'*. Hij stierf in 1388 op zevenenzestigjarige leeftijd ten gevolge van een moordaanslag. Daarna werd hij bijgezet in de kloosterkerk Sint Kastor te Koblenz waar zijn prachtige graf-tombe nog steeds aanwezig is.¹⁸

De periode van 1371 tot 1401

Het zojuist vermelde jaartal 1370 lijkt een keerpunt te zijn geweest. Worden er voor 1370 slechts enkele vermeldingen gevonden van beleningen van Valkenburgse goederen, na 1370 komen dergelijke vermeldingen veelvuldig voor.¹⁹ Het lijkt erop dat vanaf 1370 sprake is geweest van een sterk verbeterde registratie en administratie der Valkenburgse lenen. Aan de hand van de geregistreerde beleningen kan het volgende worden vastgesteld. Van 1371 tot 1401 worden 71 beleningen vermeld. Van 1371 tot 1381 vonden er 41 [58%] beleningen plaats; van 1381 tot 1391 19 [27%] en van 1391 tot 1401 11 [15%]. Van deze 71 beleningen hadden er maar liefst 51 [72%] plaats in Aken en 7 [10%] in Poppelsdorf. De overige plaatsen waren: Godesberg [3x], Lechenich [3x], Deutz [1x], Boppard [1x], Bonn [1x], Maastricht [1x] en Efferen [1x]. Bij twee beleningen werd de plaats niet aangegeven. Heerlen als plaats van belening werd in geen enkel geval genoemd.

De belening in Maastricht was ten gunste van ridder Koenraad van Schaesberg. Hij werd door de aartsbisschop beleend met land te Kaldenborn, genoemd *'der Wyekenguyt'*, gelegen in het kerspel van Heerlen. Als getuigen traden op: Roilman, heer van Ahrenthal, Johan de Foresto en Koenraad van Tomburg.²⁰

Op een bepaalde dag hadden vaak meerdere beleningen tegelijk plaats. Op 28 oktober 1371 werden te Poppelsdorf bijvoorbeeld drie beleningen vermeld; op 25 juni 1372 te Aken maar liefst elf.²¹ Kennelijk werden de leenverheffingen *'opgespaard'* en uit tijdsoverwegingen zoveel mogelijk op dezelfde dag en in dezelfde plaats afgehandeld. Als dat het geval was, traden vaak dezelfde personen bij meerdere leenverheffingen als getuige op. Bij de leenverheffing van Cortenbach [Voerendaal] bijvoorbeeld, die op 2 juli 1371 plaats vond te Godesberg, waren als getuigen aanwezig: de edelman graaf Johann II van Saarwerden, ridder Herman Huyn, Gottfried van Arff en Tilman van Rheindorf. De getuige graaf Johann II van Saarwerden was de vader van de aartsbisschop. Dat ridder Herman Huyn als getuige optrad was geen toeval. Hij werd namelijk op diezelfde dag te Godesberg beleend met een ander goed uit Voerendaal, namelijk Haeren. Bij die verheffing waren dezelfde getuigen aanwezig. Alleen werd de plaats van Herman Huyn ingenomen door Gerhard van Cortenbach.²²

In vrijwel alle gevallen was het de aartsbisschop zelf die beleende. Of dat betekent dat hij ook bij iedere verheffing lijfelijk aanwezig was, kan niet met zekerheid worden gesteld. Maar hij en niemand anders was voor de beleningen verantwoordelijk. Dat blijkt duidelijk uit de formulering van de tekst die bij de verschillende beleningen is gebruikt. Steeds staat er dat het de aartsbisschop zelf is die beleent. Bijvoorbeeld: *'Johan van Koilgrouen [lees: Koilgroven] wordt door aartsbisschop Frederik beleend'* of *'Goswin van Uersfeld wordt door aartsbisschop Frederik beleend'*. Van een gedelegeerd gezag, in de

Zegel van aartsbisschop Koenraad van Hochstaden [1238-1261].

Uit: W. Janssen, *Das Erzbistum Köln im späten Mittelalter* 1191-1515, Erster Teil [Köln 1995]

vorm van een mankamer of iets dergelijks, was dus nog geen sprake.

Wat verder opvalt, is dat de leenman die afstand deed van een goed slechts in 19 [27%] gevallen werd genoemd, in 52 [73%] gevallen gebeurde dat niet. Bij de verheffing van Cortenbach werd bijvoorbeeld duidelijk aangegeven dat de leenman die afstand deed Gerlach van den Hoeue [lees: Hoeven] was. Hij moest het goed verkopen vanwege zijn drukkende schuldenlast.²³ Bij Haeren was Willem van Munkenbeke de leenman die zijn goed, eveneens vanwege schulden, van de hand deed.²⁴ Genoemde goederen moesten dus voor 1371 al door de aartsbisschop zijn beleend. Waar de namen van de leenmannen, die afstand deden van hun goed, niet zijn vermeld, kan gewoon sprake zijn van een omissie. Maar er kan ook iets anders aan de hand zijn. Het meest aannemelijk is dat het hier ging om goederen die nog niet eerder waren beleend. Hiervoor pleit het

gegeven dat tussen 1371 en 1381 de meeste beleningen [58%] hebben plaatsgevonden. Mogelijk is verder dat daar goederen bij waren die 'heimfallig' waren geworden, dat wil zeggen na een eerdere belening door de aartsbisschop waren deze goederen aan hem teruggefallen. Dit kon zich voordoen als een leenman geen erfelijke opvolger had en/of als hij zijn recht op de goederen had verspeeld omdat hij zijn plichten ten opzichte van de leenheer had verzaakt [felonie].

Bij de goederen die werden beleend, ging het in 41 [58%] gevallen om een of meerdere hoeven; in 30 gevallen [42%] ging het om stuk land [akkerland, weiden, bos of moeras]. Vijfentwintig beleningen [35%] waren gelegen in het kerspel Heerlen en het kerspel Voerendaal. Nog eens 25 beleningen [35%] waren gelegen in het kerspel Richterich.

Interessant is verder de opmerking die de aartsbisschop maakte bij de belening van Cortenbach aan Gerhard van Cortenbach. De eigenaar, Gerlach van den Hoeue, wilde het goed voor 400 Goudguldens aan Gerhard verkopen ter delging van zijn schulden. De aartsbisschop ging hiermee akkoord onder de voorwaarde, dat als Gerhard of zijn erfgenamen in de toekomst nog meerdere Keulse lenen zouden verwerven, voor deze lenen nieuwe vazallen zouden moeten worden aangewezen. Anders zou het aantal leenmannen verminderen en dat wilde de aartsbisschop niet. Concentratie van leengoederen in een hand werd kennelijk door de aartsbisschop ongewenst geacht.²⁵ Dat er in en om Heerlen Keulse lenen moeten zijn geweest die oorspronkelijk afkomstig waren van de graven van Hochstaden, zoals Eversen & Meulleners met grote stelligheid beweerden en door Van de Venne werd verondersteld, wordt nog eens bevestigd in een belening die op 17 januari 1380 plaats vond te Bonn. Ridder Steynard van Musschenbroek deed op die dag afstand van hof te Musschenbroek *'der vom Erzstift als Lehen von Hochstaden [Hoesteden] rührt'*. De nieuwe leenman werd Diederik van Havert, dekaan van

de Sint Servaas te Maastricht. Deze hof was gelegen in het kerspel van Heerlen. Als getuigen waren hierbij aanwezig: Gerard van Kniprode, Stefan en Willem Van Hochstaden en andere ridders en leenmannen van Hochstadense lenen.²⁶

Frederik III van Saarwerden [1370-1414]

Vanaf 1370, zo lijkt het, is er wat de registratie en administratie der lenen betreft, een andere wind gaan waaien.²⁷ Dat kan te maken hebben gehad met de benoeming van een nieuwe aartsbisschop. In 1370 werd namelijk door paus Urbanus v, Frederik III van Saarwerden op tweeëntwintigjarige leeftijd tot aartsbisschop van Keulen benoemd. De nieuwe aartsbisschop werd waarschijnlijk in 1348 als tweede kind en oudste zoon geboren uit het huwelijk van graaf Johan II van Saarwerden met Klara, dochter van Hendrik van Vinstingen. In 1368 werd hij ingeschreven aan de universiteit van Bologna waar hij canoniek recht studeerde. Reeds op 23 september van dat jaar werd hij door het kapittel van de dom van Keulen voorgedragen als de nieuwe aartsbisschop van Keulen. Door tussenkomst van keizer Karel IV ging de benoeming echter niet door. De keizer had namelijk andere plannen. Hij gaf er de voorkeur aan dat de eerder genoemde administrator Kuno van Falkenstein in deze functie zou worden benoemd. Een familielid van de keizer, Johan van Luxemburg-Ligny en tevens bisschop van Straatsburg, zou aartsbisschop worden van Trier. Frederik zou dan als bisschop worden benoemd te Straatsburg. Frederiks' afwijzing werd door de paus gemotiveerd met het argument van zijn minderjarigheid en onervarenheid. Bovendien wist de paus niets af van zijn levensloop.

Halverwege het jaar 1370 werd Frederik, die inmiddels kanunnik en subdiaken was, op initiatief van Kuno, met wie hij verwant was, opnieuw voorgedragen voor de aartsbischoppelijke stoel. Omdat hij zich verplicht-

te tot aanzienlijke betalingen aan de curie lukte het deze keer wel. Op 11 december 1370 werd hij door paus Urbanus v met de nodige eretekens bekleed. Tot 9 februari 1371 ontving hij nog verschillende hogere wijdingen. Vierenveertig jaar lang oefende Frederik zijn ambt uit. Op 9 april 1414, in de nacht van paaszondag op -maandag, stierf hij op zesenzestigjarige leeftijd te Poppelsdorf. Zijn lichaam werd gedurende drie dagen in de munsterkerk te Bonn opgebaard. Op 12 april werd het gebalsemde lichaam per schip over de Rijn naar Keulen gebracht waar het op 14 april in de dom werd bijgezet. Na zijn dood werd hij geprezen vanwege het feit dat hij het aartsbisdom rijk en zonder schulden had achtergelaten. Tevens werd hij geroemd vanwege zijn standvastigheid en daadkracht. Heldhaftigheid was hem echter vreemd. Risico's ging hij liever zoveel mogelijk uit de weg. Zijn opvolger, Diederik II van Moers, bestuurdde het aartsbisdom van 1414 tot 1463.

De aartsbisschoppen van Keulen werden in de dertiende en veertiende eeuw in toenemende mate geconfronteerd met het probleem van de bestuurbaarheid van een steeds maar groter wordend en, geografisch gezien, verdeeld territorium. Eén van de maatregelen die werd genomen om de bestuurbaarheid te bevorderen was de benoeming van ambtmannen.²⁸ Dit waren door de aartsbisschop benoemde ambtenaren, die bij de uitoefening van bepaalde taken de aartsbisschop in een bepaald district vervingen. Zij handelden dus steeds 'namens' de aartsbisschop en waren hem ook direct verantwoordig schuldig. Hun titel was niet erfelijk, de duur van de diensttijd werd bepaald door hun heer en voor hun werk werden ze gewoon beloond. Zonder dergelijke betrouwbare overheidsdienaren kon het aartsbisdom niet goed meer worden bestuurd.

Deze ontwikkeling begon halverwege de dertiende eeuw onder de al eerder genoemde aartsbisschop Koenraad van Hochstaden. Het is zeker dat Frederik III van Saarwerden deze bestuurlijke ontwikkeling heeft voort-

gezet. Zo stelde hij bijvoorbeeld, voor wat zijn religieuze taken betrof, te Keulen een plaatsvervanger aan, een zogenaamde vicarius-generaal. Op den duur verving deze de aartsbisschop, zelfs als deze persoonlijk in Keulen aanwezig was.²⁹

Deze bestuurlijke ontwikkeling zou ook de verbetering van het registratie- en administratiesysteem kunnen verklaren waarvan sinds 1370 sprake was. De bestuurbaarheid van een territorium valt en staat immers met de aanleg van een betrouwbare bestuursapparaat.

In de vorige paragraaf werd vast gesteld dat voor de beleningen van Keulse goederen aartsbisschop Frederik III van begin af aan zelf verantwoordelijk was. Echter door de

veelheid van taken, zijn drukke agenda en de opbouw van een doeltreffend bestuursapparaat zal de aartsbisschop ook op dit terrein de behoefte hebben gehad om taken te delegeren. Om dit te realiseren diende hij echter te beschikken over betrouwbare plaatsvervangers. Voor zover we konden nagaan is de aartsbisschop zich echter in en om Heerlen tot 1397 zelf blijven belasten met de leenverheffingen.

De aanstelling van de eerste ambtman

Op 16 september 1393 maakte aartsbisschop Frederik te Zons bekend dat ridder Gielis van den Wyer, tot wederopzegging, als ambtman en rechter werd aangesteld over alle aartsbischoppelijke heerlijkheden, lenen en rechten die Frederik in het Land van Valkenburg en aan de Worm bezat. De aartsbisschop droeg alle leenmannen op hem te gehoorzamen.³⁰ Hier lijkt voor het eerst in de geschiedenis van de Valkenburgse lenen sprake te zijn geweest van de benoeming van een plaatsvervanger.

Men zou verwachten dat boven genoemde ambtman, na zijn benoeming, namens zijn heer de leenverheffingen in en om Heerlen zou gaan regelen. Maar wij hebben er tot 1397 geen kunnen vinden waar Gielis van den Wyer als zodanig bij was betrokken. Op 4 april 1395 wordt bijvoorbeeld Daem van Vorstem nog door de aartsbisschop zelf beleend met de halve 'Hof zu broich' gelegen in het kerspel 'Broich'. De verheffing vond plaats omdat de vorige leenman, Hendrik van Ruve, was overleden. Als getuigen traden op: ridder Winand van Holtzhem, Johan Scherffgin en de 'Türhüter' Gerhard Voss.³¹ De verheffing vond plaats te Poppelsdorf. Op 29 maart 1397 hadden te Poppelsdorf zelfs nog twee leenverheffingen plaats. Ook voor deze leenverheffingen was de aartsbisschop zelf verantwoordelijk. De eerste had betrekking op de hof 'ten Eylen' in Voerendaal. Goswin Spede van Retersbeke deed afstand van de hof ten gunste van ridder

Zegel van aartsbisschop Frederik III van Saarwerden [1370-1414]. In het midden de Heilige Petrus, links daarvan het wapenschild van het aartsbisdom Keulen [kruis], rechts daarvan het familiewapen van Frederik [tweehoofdige adelaar]. Onder is een staande bisschop met staf te zien.

Uit: W. Ewald, Rheinische Siegel 1. Die Siegel der Erzbischöfe von Köln [Düsseldorf 1993]

'Nikolaas Hoen vamme Broche'. Als getuigen waren aanwezig: ridder Wilhelm Beyssel van Gymnich, Johann van der Kalderborch en de 'Türhüter' Gerhard Voss. Op dezelfde dag werd 'Nikolaas Hoen vamme Broche' door heer Frederik beleend met de hof 'Nythusen'. Hierover wordt gesteld: 'Nuythuyen im Land Herzogenrath [in territorio von Roide im Kirchspiel Wijnandsrade [Herwynroide]. De vorige leenman was Dietrich van Oyss. Bij deze leenverheffing traden dezelfde getuigen op als bij de zojuist genoemd bij de hof 'ten Eylen'.³²

De eerste keer dat we Gielis van den Wyer officieel, als plaatsvervanger van de aartsbisschop, in functie zien, is op 8 september 1397. De procedure was als volgt. Voor dat de zitting begon, maakte hij eerst bekend dat de aartsbisschop hem met een oorkonde had benoemd tot ambtman en rechter over alle heerlijkheden, lenen en rechten, die de aartsbisschop in het Land van Valkenburg en aan de Worm bezat. In dezelfde oorkonde had heer Frederik alle leenmannen opgedragen hem als ambtman en rechter in alles te gehoorzamen op dezelfde wijze zoals men dat altijd bij hem had gedaan. Daarna volgde de nieuwe leenverheffing. Gielis van den Wyer werd bijgestaan door een aantal leenmannen, namelijk Coen van Pont de Jonge, schepen te Aken, Johan van Seghrode en Otto van den Voerst. Voor hen verschenen ridder Johan van Kintzwilre en zijn echtgenote Lise van Visschenich. Beiden maakten bekend dat zij de hof Vroenrade in het kerspel van Richterich hadden verkocht aan Hendrik heer van Gronsveld. Zij verzochten het goed officieel aan de koper over te dragen. Lezing van het verslag wekt de indruk dat dit voor Gielis van den Wyer een van de eerste ambtshandelingen moet zijn geweest want hij wist niet welke procedure moest worden gevolgd. Daarom vroeg hij aan een van de aanwezige leenmannen hoe dit op een rechtmatige manier kon geschieden. Deze pleegde weer overleg met de andere leenmannen waarna men tot de eensluidende conclusie

kwam dat Johan het goed in de handen van de plaatsvervanger van de aartsbisschop moest opdragen, waarna hij er afstand van moest doen ten gunste van Hendrik en zijn erfgenamen. Vervolgens zou de ambtman, namens de aartsbisschop, Hendrik met het goed moeten belenen. En zo geschiedde. Volgens de genoemde aanwijzingen droeg Johan de hof op aan de plaatsvervanger terwijl hij er afstand van deed met '*Halm, Hand und Mund*'. Vervolgens overhandigde de ambtman het goed aan Hendrik en beleende hem daarmee. Hendrik legde daarna de leenhulde en de eed van trouw af.³³ Ondanks deze officiële ambtshandeling van Gielis van den Wyer bleef ook de aartsbisschop zich nog met de leenverheffingen bemoeien. Zo beleende hij op 12 oktober 1400 Gerhard van Keeswynkel met een stuk akkerland bij Willemstein [Richterich].³⁴

De periode van 1401 tot 1428

Het definitieve keerpunt kwam op 24 juli 1401. Johan Hune van Rodenbroich werd toen beleend met de hof Wolffbroich. De verheffing werd niet meer uitgevoerd door aartsbisschop Frederik maar door Arnold van Benzenrade en Peter Welmans. De tekst is als volgt geformuleerd: '*Door Arnold van Benzenrade en Peter Welmans, zoon van Bock, mannen van de aartsbisschop van Keulen, ontvangt Johan Hune van Rodenbroich de hof te Wolffbroich*'.³⁵ Gielis van den Wyer wordt in deze akte niet meer genoemd. Waarschijnlijk was hij overleden.³⁶ Verder wordt duidelijk dat Frederik niet alleen zijn plaatsvervangers had aangewezen maar dat hij ze ook had opgedragen om in zijn naam de leenverheffingen uit te voeren. Deze plaatsvervangers waren afkomstig uit de streek zelf. De verheffingen werden van nu af aan vast gelegd in een apart leenboek.

Dat hier sprake is van een nieuwe ontwikkeling blijkt ook uit het feit dat na 24 juli 1401 de teksten van vrijwel alle leenverheffingen consequent anders zijn geformuleerd

Opname van het Emmaplein, tijdens de verbetering en aankleding van het plein na de bouw van het nieuwe postkantoor, uitbreiding van de St. Pancratiuskerk en de bouw van het winkelhuis Canter, links op de foto. Rechts op de foto, het laatste huis, het 'Manhuis', zetel van de voormalige Keurkeulse Mankamer.

Stadsarchief Heerlen fotocoll.nr. 3138

dan daarvoor. De volgende formuleringen, of varianten daarvan, worden aangetroffen: *'Door ridder Johan Hoen en Willem van Egelsongen, als mannen van de allergenadigste heer de aartsbisschop van Keulen, ontvangt Goswin van Cortenbach zijn huis te Cortenbach'* [12 juli 1402].³⁷ *'Peter van Cortenbach ontvangt door de mannen van de aartsbisschop van Keulen, te weten Johan Hoen, Goswin van Cortenbach en Willem van Wegeschaden de hof Geytzbach'* [12 juli 1402].³⁸

Werden de leenverheffingen in en om Heerlen vanaf 24 juli 1401 voornamelijk uitgevoerd door uit het district afkomstige plaatsvervangers, in andere districten belastte de aartsbisschop zich ook nog zelf met deze taak. Zo werd op 12 maart 1403 Johan van Eibenberg te Poppelsdorf beleend met een deel van het dorp Lantershoven bij Ahrweiler.³⁹ Op dezelfde dag beleende de aartsbisschop hem ook nog met twee boerderijen te Eygelshoven bij Rimburch. Met andere woorden, ook de beleening van goederen in en om Heerlen werd in

een enkel geval nog door de aartsbisschop zelf uitgevoerd.⁴⁰

Uit een oorkonde, die gedateerd is op 21 december 1402, blijkt dat er inmiddels een nieuwe rechter en ambtman was benoemd; Gerard Buck van Brubach. Hij moet in de plaats zijn gekomen van de overleden Gielis van den Wyer.⁴¹ In een akte, die gedateerd is op 14 juni [1405-1407], wordt hij zelfs aangeduid als 'leenheer'.⁴² Bij een verheffing op 18 september 1411 en 13 juni 1413 verklaarde hij nog eens uitdrukkelijk dat aartsbisschop Frederik hem in een oorkonde had benoemd als rechter en ambtman over alle aartsbisschoppelijke heerlijkheden, leenmannen en rechten van Keulse lenen in het Land van Valkenburg, aan de Worm en in het kerspel van Richterich. De aartsbisschop had alle leenmannen opgedragen hem te gehoorzamen in alle zaken die zijn ambtsuitoefening betroffen.⁴³

Ruim twaalf jaar oefende Gerard Buck van Brubach zijn functie als ambtman uit. Van

1402 tot en met 1413 worden 21 leenverheffingen vermeld. Liefst negentien keer was Gerard daar als rechter en ambtman bij betrokken. De laatste keer dat hij wordt vermeld is op 13 juni 1413.⁴⁴ Leenmannen die hem geregeld bijstonden waren: Reinart van Moncke, Johan van Hochkirchen, Coen van Pont de Jonge en Statz van Seggeroide. Het college van leenmannen, dat de leenverheffingen uitvoerde, had gedurende deze periode duidelijk aan stabiliteit gewonnen. Dat blijkt duidelijk als men deze periode vergelijkt met het bijna zeventien maanden durende 'ambtmanloze' tijdperk van juli 1401 tot en met november 1402. Gedurende deze periode zijn negen leenverheffingen geregistreerd. Het college van leenmannen, dat de verheffingen uitvoerde, was gedurende deze periode zeer wisselend van samenstelling. Bij vijf verheffingen was de leenman Willem van Koilgrouen, genoemd van Egelsongen, betrokken. Willem van de Wegescheide was bij drie verheffingen betrokken en Johan Hoen bij twee.⁴⁵

In de periode van 1416 tot en met 1428 zijn 21 beleningen geregistreerd. Bij vijftien van die beleningen werd Goswin van Cortenbach vermeld als 'rechter'. Hij is hoogst waarschijnlijk de nieuwe ambtman geweest al wordt hij nergens als zodanig vermeld. Voor het laatst wordt hij vermeld in 1422. Soms wordt hij vermeld als 'leenheer'.⁴⁶ In verschillende leenverheffingen wordt hij vermeld als 'stadhouder'.⁴⁷ Goswin van Cortenbach is omstreeks 1422 opgevolgd door Gerard van Cortenbach. In 1428 wordt *'Arnoldt von Hoeven hr zu Aijlstorp ass lehnhere von Moerse Ertzbischof zu Collen'* vermeld.⁴⁸ In de periode van 1401 tot en met 1428 zijn in totaal 51 leenverheffingen geregistreerd. In het college van leenmannen, dat de verheffingen uitvoerde, waren in vrijwel alle gevallen per verheffing twee of meer leenmannen aanwezig. Het maximum aantal was zeven. In meer dan de helft van het aantal beleningen bestond het college uit drie tot vier leenmannen. Over de achtergrond van deze leen-

mannen is weinig vermeld. Van vijf van hen weten we dat ze schepen waren te Aken. Dat geldt voor Coen van Pont de Jonge, Johan von Hochkirchen, Reinart van Morcke, Statz van Seggeroide en Peter Buck. Van Johan Hoen wordt vermeld dat hij ridder was.

Conclusies

Aan de hand van de in het voorafgaande vermelde gegevens kunnen, voor wat de ontstaansgeschiedenis van de te Heerlen gevestigde Keurkeulse mankamer betreft, de volgende conclusies worden getrokken. Van een Keurkeulse mankamer kan pas sprake zijn zodra er in en om Heerlen sprake is van Keulse lenen. Dat was het geval na de 'Hochstadense Schenking' in 1246. Hochstadense leengoederen werden toen erfelijk overgedragen aan het aartsbisdom Keulen. Daarmee werd aartsbisschop Koenraad van Hochstaden de eerste Keulse leenheer. Tot aan het einde van de veertiende eeuw waren de verschillende aartsbisschoppen zelf verantwoordelijk voor de beleningen. Van een mankamer was in het geheel nog geen sprake.

Daarin kwam verandering toen het bestuur van het aartsbisdom in handen kwam van Frederik III van Saarwerden. Onder zijn bewind werd de registratie der lenen aanzienlijk verbeterd en werden er ambtmannen [plaatsvervangers] aangesteld. Daarom kan deze aartsbisschop worden gezien als de grondlegger van de Keurkeulse mankamer. De reeds eerder genoemde historicus Van de Venne nam daarbij aan dat het motief voor oprichting wel zou zijn geweest de behoefte om door de uitbreiding der lenen een instelling te hebben die meer in de nabijheid der lenen was gelegen.⁴⁹ Uit het voorafgaande is gebleken dat het motief voor oprichting veel meer moet worden gezocht in de ontwikkeling van een effectief bestuursapparaat want de beleningen van Valkenburgse goederen vonden doorgaans al plaats in de nabijheid der lenen, namelijk in Aken. Ter verbetering van het bestuursapparaat was de benoeming

Links het nog onbebouwde deel van de gedempte gracht; op de achtergrond het oude schutterslokaal [huis 'De Helm'], rechts hotel 'De Kroon', voorheen burgemeesterswoning en vergaderzaal van het hoofdschepensbankbestuur; rechts op de voorgrond slagerij Pasmans [het voormalige Manhuis], zetel van de Keurkeulse Mankamer te Heerlen.

Stadsarchief Heerlen fotocoll.nr. 356

van een ambtman, als plaatsvervanger van de aartsbisschop, een belangrijke invalshoek.

Over het tijdstip van oprichting kan het volgende worden gezegd. Uit de in het voorafgaande vermelde gegevens kan niet de conclusie worden getrokken dat de mankamer op een vooraf bepaalde datum is opgericht. Veel meer lijkt de mankamer het product te zijn geweest van een zich geleidelijk aan voltrekkend institutionaliseringsproces. In dat proces kunnen de volgende stappen worden

onderscheiden. [1] Omstreeks 1393 of reeds daarvoor moet de aartsbisschop de intentie hebben gehad om voor zijn Valkenburgse lenen een streekgebonden ambtman aan te wijzen. Op 16 september 1393 werd deze intentie gerealiseerd door de benoeming van ridder Gielis van den Wyer. [2] Het nieuw opgerichte 'instituut' werd echter geleidelijk aan opgestart zodat in de jaren na 1393 de aartsbisschop soms nog zelf beleende en in een ander geval de belening overliet aan de

door hem aangewezen ambtman. Deze overgangperiode duurde zeven jaar, van 1393 tot 1401. [3] Vanaf 24 juli 1401 was pas sprake van een zelfstandig opererend leenhof. Vanaf deze datum was de directe bemoeienis van de aartsbisschop met beleningen dan ook vrijwel nihil. Van de Venne was van mening dat de mankamer omstreeks 1400 moest zijn opgericht.⁵⁰ Als globale indicatie is dat jaartal zeker verdedigbaar. Tot slot de vraag in welke plaats deze mankamer was gevestigd. Hierover wordt in de beleningen na 1401 vrijwel geen enkele mededeling gedaan. Als de aartsbisschop beleende, werd de plaats waar de akte passeerde vaak wel vermeld. Het niet vermelden van die plaats na 1401 kan betekenen dat het om een vaste plaats ging die aan iedereen bekend was. Dat maakte vermelding van die plaats min of meer overbodig. Maar welke plaats was dat dan? Van de Venne veronderstelde dat die plaats van begin af aan Heerlen was. Dat Heerlen voor het eerst in een akte wordt genoemd als plaats waar de akte passeerde, was volgens Van de Venne echter pas in het jaar 1427. Wij zijn dit nagegaan en kunnen dit bevestigen. Op 8 augustus 1427 werd namelijk de hof te Oersvelt verheven. De nieuwe leenman was Gerrit van Strythagen. De leden van de mankamer waren: Gerrit van Cortenbach [stadhouder], Gerrit van den Eyckholt en Lambrecht van den Driesche. Als dag en plaats werden genoemd: *'dit is geschiet des tweeden daichs vor laurencii zu herle'*.⁵¹ Uit deze verheffing in 1427 kan niet worden geconcludeerd dat de mankamer vanaf 1401 'dus' te Heerlen was gevestigd. Toch zijn er twee aanwijzingen voor 'Heerlen' als vestigingsplaats van de mankamer vanaf de start in 1401. De eerste aanwijzing is de titel van het leenboek dat verheffingen bevat van 1401 tot 1429. Hierbij dient wel te worden aangetekend dat het om een zeventiende eeuwse afschrift gaat dat is vervaardigd door notaris Mathias Gabriel Andernach. Op de eerste pagina, waar direct een begin wordt gemaakt met de vermelding van de

diverse beleningen, staat boven aan de pagina als titel vermeld: *'Mancammer Herlo oder Falckenberg'*.⁵² De titel spreekt voor zich en behoeft geen verdere toelichting. De tweede aanwijzing is het manhuis. Op 28 juni 1402 werden voor de leenmannen Willem van Koilgrouen [lees Koilgroven] en Willem van de Wegescheide namelijk twee huizen te Heerlen verheven, *'dat ein geheyten Heyenhaus und das ander herrn Deutschen in ober Heyen'*. Volgens Lindelauf is daarmee vermoedelijk het manhuis bedoeld. In het hierboven vermelde leenboek staat dat in de marge ook zo vermeld. Indien in 1402 te Heerlen al een manhuis was gevestigd dan is dat zeker een argument voor de stelling dat de beleningen vanaf 1401 te Heerlen plaats vonden en nergens anders.

Vanzelfsprekend is dat overigens niet. Integendeel, dat de mankamer vanaf 1401 te Heerlen was gevestigd wekt op z'n minst enige bevreemding. In het voorafgaande is namelijk gebleken dat in de periode van 1371 tot 1401 veruit de meeste beleningen plaats vonden in Aken [72%]. Te Heerlen vond in deze periode geen enkele geregistreerde leenverheffing plaats. Het zou dus logischer zijn geweest als de stad Aken, waar al zoveel leenverheffingen hadden plaats gevonden, de vestigingsplaats van de mankamer was geworden. Temeer daar in genoemde periode vijf leden van het leenhof ook nog eens schepen waren te Aken.

Derhalve dient zich de vraag aan wat de motieven kunnen zijn geweest om als locatie voor de mankamer 'Heerlen' te kiezen? We kunnen er maar een bedenken: de benoeming van de eerste ambtman Gielis van den Wyer. Hij was een man uit deze streek wiens bezittingen voornamelijk in en om Hoensbroek gelegen waren. Aangenomen dat hij ook bepaalde waar de beleningen plaats vonden dan is, gezien de afstand, Heerlen een meer voor de hand liggende keuze dan Aken.

* Met dank aan Peter Peusquens [Karlsruhe] voor zijn kritische opmerkingen en nuttige suggesties.

1. Gegevens over de beleningen vanaf 1370 t/m 1413 werden gevonden in: *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter* [Afk.: REGEBKöln], deel 7 [1362-1370]; deel 8 [1370-1380]; deel 9 [1381-1390]; deel 10 [1391-1400]; deel 11 [1401-1410]; deel 12 [1411-1414]. Gegevens over leenverheffingen van 1401 t/m 1428 werden gevonden in: H. Hoeberechts-Roebroek, 'De Keur-Keulse Mankamer te Heerlen [1401-1428] [Lijst van leenmannen en verheffingen]', in: *De Limburgse Leeuw* 6 [1957-1958], 108-117. De beleningen over de jaren 1401 t/m 1413 zijn in beide publicaties vermeld. De overeenstemming tussen beide vermeldingen is zeer groot. Verder is dankbaar gebruik gemaakt van: P. PEUSQUENS, *Indexen op de leenmannen van de keur-keulse mankamer 1419-1482*, [Ettlingen, 1995; Karlsruhe, 2000]. De kwantificering der gegevens in deze bijdrage is vooral indicatief bedoeld en niet als weergave van exacte scores.

2. J.M. VAN VENNE, *Inventaris van het archief der Keur-keulse Mankamer te Heerlen*, [Maastricht, 1929], 1[519]; RA Limburg, LvO, inv.nr.6394. De jaartallen in de door Schils weergegeven visie zijn door de auteur eraan toegevoegd. Schils vermeldde die jaartallen niet.

3. J. HABETS, 'De Leenen van Valkenburg', in: *PSHAL* 21[1884], 145; J.M. VAN DE VENNE, *Inventaris*, 1-2.

4. J.M. VAN DE VENNE, *Inventaris*, 1 [519], 2 [520].

5. J.M.H. EVERSEN EN J.L. MEULENERS, 'De Limburgsche Gemeentewapens vergeleken met de oude plaatselijke zegels en beschouwd in het licht der locale geschiedenis', in: *PSHAL*, 35[1899], 180-181.

6. TH. J. LACOMBLET, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* [Scientia Aalen, 1960], Zweiter Band, 155, nr. 297; REGEBKöln, 3, nr. 1239.

7. LACOMBLET, *Urkundenbuch*, 179, nr.342; REGEBKöln, 3, nr. 1446. Zie ook: E. RAMAKERS, 'Heerlen in de late middeleeuwen', in: *LvH*, 36[1986], 11-14.

8. J.M. VAN DE VENNE, *Inventaris*, 1 [519].

9. E. ROSENKRANTZ, 'Stukken betrekking hebbende op Limburg in het Rijksarchief der stad Keulen', in: *Maasgouw*, 15[1893], 91. De oorkonde zelf is te vinden in: REGEBKöln 3-2, nr. 3533.

10. J.M. VAN DE VENNE, *Inventaris*, 2[520].

11. J.M. VAN DE VENNE, *Inventaris*, 3[521].

12. REGEBKöln, 3, nr. 2150.

13. REGEBKöln, 7, nr. 112.

14. Gerard van Rimburch verkocht toen, met toestemming van zijn echtgenote Wilhelma, de tiende van Eygelshoven. Gerard had die eerder in leen ontvangen van Hendrik van Virneberg, die van 1304 tot 1332 aartsbisschop was van Keulen. Tevens deed hij afstand van zijn hof in Hasselt, gelegen bij het dorp

Ubach. Deze hof had hij in leen ontvangen van de abdis van Thorn. Bovendien zag hij af van de hof Mengersburg, waarmee Hendrik van Wickrath hem had beleend. Zoals te lezen in REGEBKöln, 4, nr. 1976.

15. REGEBKöln, 7, nr. 566.

16. REGEBKöln, 7, nr. 306.

17. REGEBKöln, 7, nr. 1045. Roger van Bachem wordt in deze oorkonde aangeduid als 'Knappe'. Een 'Knappe' was een schildknaap. Dit was een jonge man die buiten de strijd voor zijn ridder, bij wie hij in dienst was en van wie hij zijn opleiding kreeg tot krijgsman, het schild droeg.

18. REGEBKöln, 8, 1; REGEBKöln, 7, 156, 294, 295.

19. De vermeldingen beginnen op 5 september 1370. Aangezien sommige lenen al eerder zijn verheven, bijvoorbeeld Cortenbach en Haeren, moeten deze goederen ook al voor 1370 zijn beleend. In de Regesten hebben we dat echter niet terug gevonden.

20. REGEBKöln, 8, nr. 2014.

21. REGEBKöln, 8, nr. 274 t/m 276 ; nr. 593 t/m 603.

22. REGEBKöln, 8, nr. 126 t/m 129. Volgens Robert Prössler was het een eer en een gunst van de aartsbisschop als men als getuige bij een oorkonde mocht optreden: 'Zeuge einer erzbischöflichen oder erzstiftischen Urkunde zu sein, bedurfte der Aufforderung dazu, in der man auch eine ehrenvolle Auszeichnung oder einen Gunsterweis sehen kann'. Zie: R. PRÖSSLER, *Das Erzstift Köln in der Zeit des Erzbischofs Konrad von Hochstaden. Organisatorische und wirtschaftliche Grundlagen in den Jahren 1238-1261* [Köln, 1997], 257.

23. REGEBKöln, 8, nr. 126, 127.

24. REGEBKöln, 8, nr. 128, 129. Er zijn aanwijzingen dat de leenman, die afstand deed van een goed, ook daarna leenman bleef. De persoonlijke leenband met de aartsbisschop ging dus niet verloren. Zie: REGEBKöln, 9, nr. 1930.

25. Of de aartsbisschop daar erg consequent in was, valt te betwijfelen. Op 25 juni 1372 werd te Aken ridder Mathias van Berensberg door de aartsbisschop met vier hoven tegelijk beleend: de hof Bernsberg, Cradendale, Vornenbach en Doyuenroyde, allen gelegen in het kerspel van Heerlen. Zie: REGEBKöln, 8, nr. 593.

26. REGEBKöln, 8, 2240.

27. De biografische gegevens komen uit: W. JANSSEN, *Das Erzbistum Köln im späten Mittelalter 1191-1515 Erster Teil* [Köln, 1995], 242-258; REGEBKöln, 8, 1-2; 352-360. Lacomblet vermeldt dat paus Urbanus v Friedrich van Saarwerden op 13 november 1370 tot aartsbisschop benoemde. Zie: TH.J. LACOMBLET, *Urkundenbuch*, Band III, 602, nr. 704. Dat de administratie der lenen tijdens het bewind van Frederik III werd verbe-

terd, wordt bevestigd door Lacomblet: 'Erst unter dem Erzbischofe Friedrich III (1370-1414), unmittelbar nach der Vereinigung der Graffschaft Arnsberg mit dem Erzstifte Köln, sind Nachweise über die Lehen im Zusammenhange angelegt worden'. Zie: TH. J. LACOMBLET, 'Die Lehnhöfe am Niederrhein', in: *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, Band IV, [1863], 332.

28. R. PRÖSSLER, *Das Erzstift Köln*, 186-190. Een ambtman kan worden vergeleken met een 'landvoogd' of 'gouverneur' met een breed takenpakket.

29. F. GESCHER, 'Aus der Frühzeit der erzbischöflichen Generalvikare von Köln', in: *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln*, 166 [1937], 1-21.

30. RegeBKöln, 10, nr. 522. Op 7 april 1383 werd ridder Gielis van den Wyer beleend met een gondstuk in het kerspel van Richterich. Zie: RegeBKöln, 9, nr. 561. In 1382 trad hij op als getuige bij de opstelling van huwelijksvoorwaarden tussen Nicolaas Hoen en Aleyt Catharina Maschereel van Wijnandsrade. In 1381 verhuurde hij voor het leenhof van Valkenburg de hoeve Ter Molen op 't Lotbroek en in dat zelfde jaar was hij eigenaar van de hoeve Ten Eyck te Hoensbroek. Zie: J.M. VAN DE VENNE, J.TH. DE WIN EN P.A.H.M. PEETERS, *Geschiedenis van Hoensbroek* [Hoensbroek, 1967], 50, 247, 263.

31. RegeBKöln, 10, nr. 808. In de oorkonde wordt de 'Türhüter' Gerhard Voss vermeld. Dit was een kamerdienaar van de aartsbisschop. Hij vervulde een vertrouwensfunctie. Zijn hoofdtaak was ervoor te zorgen dat er geen ongewenst bezoek in de aartsbischoppelijke vertrekken kwam. Het ambt was ingesteld op 16 mei 1303 door aartsbisschop Wigbold van Holte Gobelin van Lechenich, die van 1297 tot 1304 aartsbisschop van Keulen was. Zie: R. PRÖSSLER, *Das Erzstift Köln*, 256.

32. RegeBKöln, 10, nr. 1245, 1246.

33. RegeBKöln, 10, nr. 1358.

34. RegeBKöln, 10, nr. 2172.

35. RegeBKöln, 11, nr. 114.

36. RegeBKöln, 11, nr. 158; in deze akte d.d. 19 november 1401 wordt gesproken over de hof Lotbroek als nalatenschap van Gielis van den Weyer 'Ritter dem Gott gnade'.

37. RegeBKöln, 11, nr. 424.

38. RegeBKöln, 11, nr. 425.

39. RegeBKöln, 11, nr. 643.

40. RegeBKöln, 11, nr. 644. Ook in 1409 en 1410 voerde de aartsbisschop nog zelf beleningen uit. De beleningen vonden plaats te Godesberg en Zons. Zie: RegeBKöln, 11, nr. 2402, 2675.

41. RegeBKöln, 11, nr. 496.

42. RegeBKöln, 11, nr. 1148.

43. RegeBKöln, 12, nr. 100 en 579.

44. RegeBKöln, 12, nr. 579.

45. RegeBKöln, 11, nr. 158, 331, 332, 332, 416, 424, 425.

46. HOEBERECHTS-ROEBROECK, De Keur-Keulse Mankamer, 116.

47. HOEBERECHTS-ROEBROECK, De Keur-Keulse Mankamer, 116.

48. HOEBERECHTS-ROEBROECK, De Keur-Keulse Mankamer, 116; P. PEUSQUENS, *Indexen*, 16.

49. J.M. VAN DE VENNE, *Inventaris*, 3 [521].

50. J.M. VAN DE VENNE, *Inventaris*, 3 [521].

51. J.M. VAN DE VENNE, *Inventaris*, 3 [521]; P. PEUSQUENS, *Indexen*, 30. Dit is de enige vermelding van Heerlen als vestigingsplaats van de mankamer. Andere vermeldingen tussen 1401 en 1482 hebben we niet kunnen vinden.

52. RA Limburg, LvO, inv.nr. 6402. Voor het feit dat de mankamer vanaf een zeker tijdstip te Heerlen was gevestigd zijn vele bewijzen aan te voeren. Een van die bewijzen is het opschrift op een bewaard gebleven zegelstempel: 'SIGILLUM CAMERAE FEUDALIS COLONIENSIS IN HERLEN'. Zie: J.M.H. EVERSEEN & J.L. MEULLENERS, *De Limburgsche Gemeentewapens*, 181.

Poolse mijnwerkers in staking *

DOOR SJAAK VAN DER VELDEN

Tijdens mijn onderzoek naar stakingen in Nederland ben ik nogal wat stakingen tegen gekomen in vakbondsbladen, kranten en obscure linkse blaadjes die nooit hun weg hebben gevonden naar de officiële statistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek [CBS]. Soms was het dan ook twijfelachtig of ik die conflicten wel in mijn database moest opnemen.

Bij minstens één staking was geen sprake van een dergelijke twijfel. In het Archief van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid vond ik politierapporten en brie-

ven van de burgemeester van Kerkrade aan de Commissaris der Koningin in de provincie Limburg over een staking van Poolse arbeiders. Het betrof een staking van 76 ondergrondse mijnwerkers die op 23 april 1951 het werk neer hadden gelegd. Na ongeveer een week hervatten de meesten het werk en was de staking voorbij. Geen woord over deze staking in *De Waarheid*, in de NRC vond ik slechts een kort berichtje en het CBS nam hem niet op in de statistiek.

Naar de redenen waarom het CBS deze staking niet opnam, kunnen we slechts gissen.

In *Steenkool* [bedrijfstijdschrift van de Nederlandse Steenkolenmijnen], verscheen in maart 1951, uitgerekend een maand voor de staking, een reportage over het leven van Poolse mijnwerkers in de diverse gezellenhuizen. Poolse gezellen drinken een biertje in gezellenhuis Berenbosch met hun huismeester Wolters [midden].

Overdruk uit: *Steenkool* 1951, aflevering maart

Gedurende de Eerste Wereldoorlog heeft om een ander voorbeeld naar voren te halen een zestal stakingen plaats gevonden van Belgische geïnterneerden die door het CBS bewust buiten de statistiek zijn gehouden. Het kan zijn dat dit is gedaan omdat het geen Nederlanders betrof die staakten, maar evengoed kan de reden zijn dat de arbeid van deze Belgen niet geheel 'vrij' was. Het waren uiteindelijk geïnterneerden. In zijn jaaroverzichten vermeldde het CBS wel dat deze stakingen niet zijn opgenomen, maar het waarom hiervan blijft in het duister.

In het archief van het CBS is het conflict van de stakende Polen daarentegen in het geheel niet terug te vinden en het lijkt er dus op dat de gegevens niet zijn doorgespeeld door het ministerie. De reden hiervoor is op zijn beurt eveneens niet te achterhalen, maar we kunnen ons er van alles bij voorstellen. Ook hier kan het feit dat de stakers buitenlanders waren een rol hebben gespeeld, maar het waren dan toch buitenlanders die gewoon in Nederland woonden. Twee van hen waren zelfs in Nederland geboren.... Het lijkt daarom niet erg waarschijnlijk dat dit de ware reden is geweest. Misschien moeten we het meer zoeken in schaamte. Schaamte over de behandeling die de stakers ten deel viel in een tijd waarin de Koude Oorlog tot volle wasdom begon te komen en vrijheid het paradepaardje van het Westen was.

Verslag van de staking

Op 23 april legde de middagploeg van de Polen die werkten op de Oranje Nassau II, Laura en Julia en de Domaniale het werk neer. De stakende mijnwerkers verbleven in het gezellenhuis 'Berenbosch', Berenbosweg 3 te Kerkrade. Ze waren ontevreden over het eten dat hen was voorgezet. Het was te zout en daardoor zouden ze ondergronds dorst krijgen.

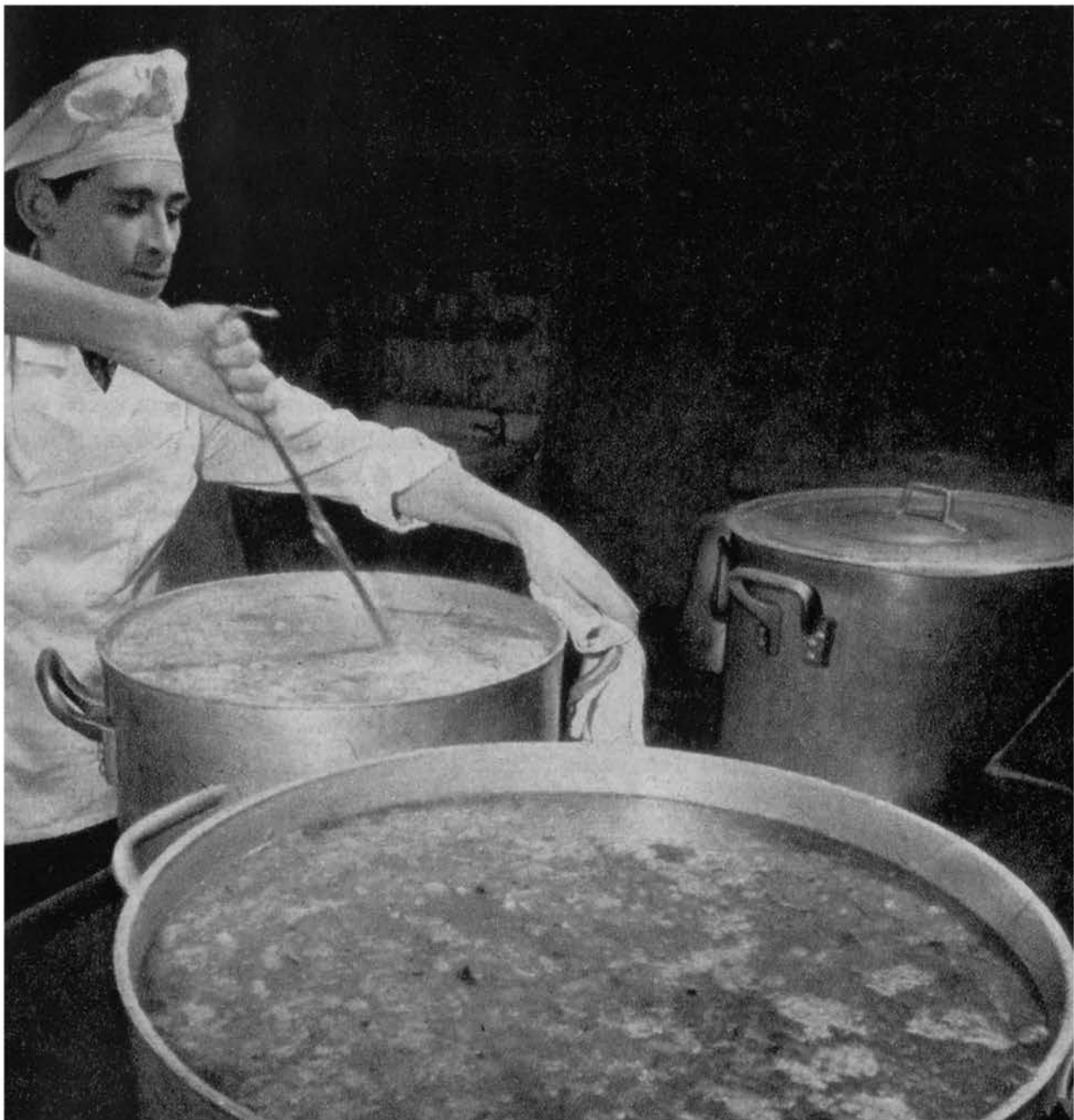
Gezellenhuizen als 'Berenbosch' waren reeds in de jaren twintig opgezet om de vele Poolse mijnwerkers die toen al in Limburg werk-

zaam waren, te huisvesten. Een goede beschrijving van hoe het er toen aan toe ging, geeft Versteegh in zijn boek over Poolse mijnwerkers. In een gezellenhuis woonden vrijgezelle mijnwerkers, die daarvoor een bedrag aan kost en inwoning betaalden. In 'Berenbosch' woonden in 1951 de stakende Polen en 25 Nederlanders en mensen zonder nationaliteit. Onder de laatste was een tiental voormalig politiek delinquenten die hun straf hadden uitgezeten en in de mijnen waren blijven werken.

In de verwarring tijdens het uitbreken van de staking deden enkele Nederlanders ook mee, maar na een dag vonden de Polen het goed [!] dat deze weer aan het werk gingen. Aanvankelijk eisten de stakers het ontslag van het gehele keukenpersoneel en de huismeester en bovendien betaling van de verzuimde uren. Na een gesprek met de 'Commissie Stichting Gezellenhuis Berenbosch' [CSGB] bleef nog slechts één eis over: ontslag van de chef-kok. De gestaakte dag zou als onbetaald verlof worden toegekend.

Dit was voor de stakers echter niet genoeg en ze staakten verder. De bedrijfsingenieurs van de mijnen Julia en Oranje Nassau dreigden ondertussen met ontslag voor alle stakers indien ze niet binnen drie dagen hun werk zouden hervatten. Op 25 april kwam de CSGB weer naar de stakers en riep ze een voor een bij zich om ze te wijzen op de consequenties van verder staken. Nadat de eerste drie mijnwerkers voor de commissie waren verschenen, waren de stakers het zat en kwam er niemand meer.

Van een stakingsleiding was aanvankelijk geen sprake. Hier was sprake van een wilde of spontane staking in de zuivere betekenis van het woord en niet in de betekenis die daar in deze jaren veelal aan werd gegeven. In deze periode van overheidsdirigisme werden immers ook stakingen die werden uitgeroepen door niet-erkende vakbonden zoals de 'Eenheids Vak Centrale' [EVC] en het 'Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties' [OVV] 'wild' genoemd. Wel werd na

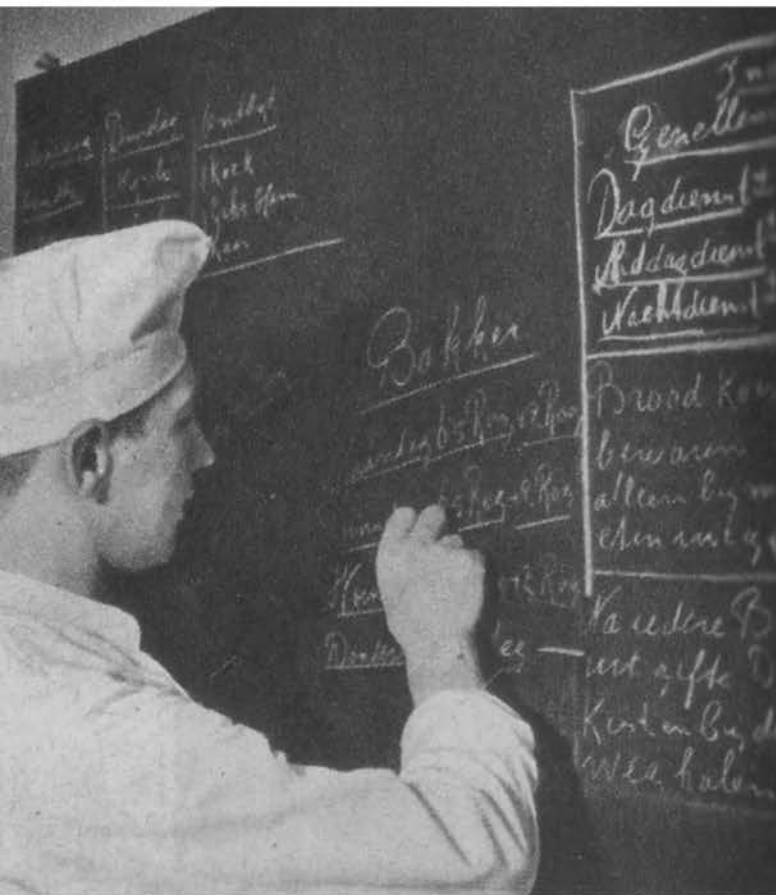
'Voeding is in de gezellenhuizen vanzelfsprekend een voornaam punt', zo wordt gesteld in de bij-schriften in het blad *Steenkool*. Een maand later bleek dat een aantal Poolse mijnwerkers van het ge-zellenhuis Berenbosch daar heel anders over dachten.

Overdruk uit: *Steenkool* 1951, aflevering maart

een dag een commissie gevormd van ver-trouwensmannen en de CSGB probeerde nu met deze commissie te onderhandelen. Het resultaat bleef echter hetzelfde: de stakers zet-ten hun actie voort. Commissaris van politie Geeraerds concludeerde in zijn rapport van 25 april dat de directies van de Domaniale en de Oranje Nassau van plan waren de stakers te ontslaan, terwijl de directie van de Julia vanwege het arbeidstekort nog twijfelde.

Op 26 april deed de CSGB een onderzoek naar de klachten over de chef-kok. De Com-missie concludeerde dat er wel sprake was van tekortkomingen, maar deze rechtvaar-digden geen ontslag van de kok.

Op maandag 30 april was de kogel door de kerk en ontsloegen de directies alle stakers. De commissaris van politie reageerde hier als volgt op in zijn rapport van die dag: *'hier-door zijn de betrokkenen sedert vandaag zon-*

In de keuken schrijft de kok de dagelijkse boodschappen op het bord.

Overdruk uit: Steenkool 1951, aflevering maart

der werk gekomen ergo ook zonder voldoende middelen van bestaan en vormen zij overigens een gevaar voor de openbare orde en rust in het Limburgse mijnbedrijf, althans is het niet denkbeeldig, dat door de nu ingetreden toestand de openbare orde en rust in het mijnbedrijf zal kunnen worden verstoord.' Twaalf stakers werden met de hulp van de mijnpolitie direct aangehouden en ingesloten in het Huis van Bewaring. De andere stakers mochten het terrein van Berenbosch niet verlaten. Geeraerds verzocht de Procureur-Generaal te 's Hertogenbosch in hetzelfde rapport: 'te willen bevorderen, dat genoemde personen, die als passant in het Huis van Bewaring te Maastricht worden ingesloten, uit Nederland worden verwijderd.'

Reeds een dag later verklaarden de directies dat de stakers terug mochten komen, mits ze terstond weer aan het werk zouden gaan.

Een uitzondering werd gemaakt voor tien Polen die 'ook reeds voor de staking een ongedisciplineerde houding hadden aangenomen door willekeurige verzuimen'. Voor zover deze tien nog niet waren gearresteerd, werden ze alsnog aangehouden en ingesloten in het Huis van Bewaring. Een van hen zag kans zich aan aanhouding te onttrekken door te vluchten, maar 's avonds werd hij alsnog gearresteerd. De andere, voormalige stakers werden voor een groot deel overgeplaatst naar andere gezellenhuizen. Van de 66 gingen er 38 naar Eygelshoven en 16 naar Hoensbroek.

De staking was ten einde en het oproer neergeslagen.

De gevangenen

Tien van de voormalige stakers zaten echter nog in het Huis van Bewaring in afwachting van hun deportatie. Op 23 mei mochten acht van hen weer aan het werk in de mijn Laura en Vereniging te Eygelshoven en daarom werden ze per die datum vrijgelaten.

1. Jozef Jajesniak,
geboren 5-12-1918 te Kobylniki
2. Franziszek Goszczynski,
geb. 15-1-1923 te Leszno Wola
3. Andrej Lis,
geb. 25-11-1923 te Debica
4. Bronislaw Kaczmarek,
geb. 20-2-1925 te Wroclaw
5. Edwin Balcerowicz,
geb. 3-9-1927 te Chojnice
6. Jan Abatranski,
geb. 15-8-1924 te Oleszki
7. Stefan Lominski,
geb. 10-10-1915 te Zaborowak
8. Josef Rzepczynski,
geb. 6-1-1924 te Krusin.

Uit het dossier blijkt niet wat zich in die drie weken allemaal heeft afgespeeld, maar het lijkt niet gewaagd te veronderstellen dat de directie de mannen terugnam omdat er een

arbeidstekort heerste. De stakers waren zonder rechterlijke uitspraak flink gestraft en zouden zich mogelijk wel twee keer bedenken voor ze weer aan zo'n avontuur zouden beginnen. Ook voor hen gold dat ze niet meer werden gehuisvest in Berenbosch, maar in Eygelshoven.

Inmiddels zaten er nog twee stakers vast. Met deze twee was iets bijzonders aan de hand. Het waren broers en geboren in Nederland. Anton Tomczyk was geboren op 1 november 1925 in Schaesberg en zijn broer Joseph op 15 augustus 1930 in Heerlen. Hun ouders waren tijdens de Eerste Wereldoorlog als zoveel anderen naar Limburg gekomen.

Vader Franz werkte als houer en samen met moeder Elisabeth Andrzejewski kreeg hij negen kinderen, van wie er minstens vier de mijn in gingen. In 1935 keerde het gezin naar Polen terug, maar in 1948 verhuisden de broers weer naar Limburg.

De twee in Nederland geboren mijnwerkers werden vastgehouden tot 15 juni. Na anderhalve maand detentie zonder dat daar een rechter aan te pas was gekomen, werden zij pas vrijgelaten. We kunnen deze affaire gerust een smet op het blazoen van de Nederlandse arbeidsverhoudingen noemen en misschien is dat ook wel de reden dat de staking uit de statistieken is gehouden.

* Dit artikel is eerder gepubliceerd in het tijdschrift *Onvoltooid Verleden* (2003, nummer 17.)

Bronnen

Archief van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. [Hoofd]-Afdeling Arbeidsverhoudingen, 1942-1967, 373.

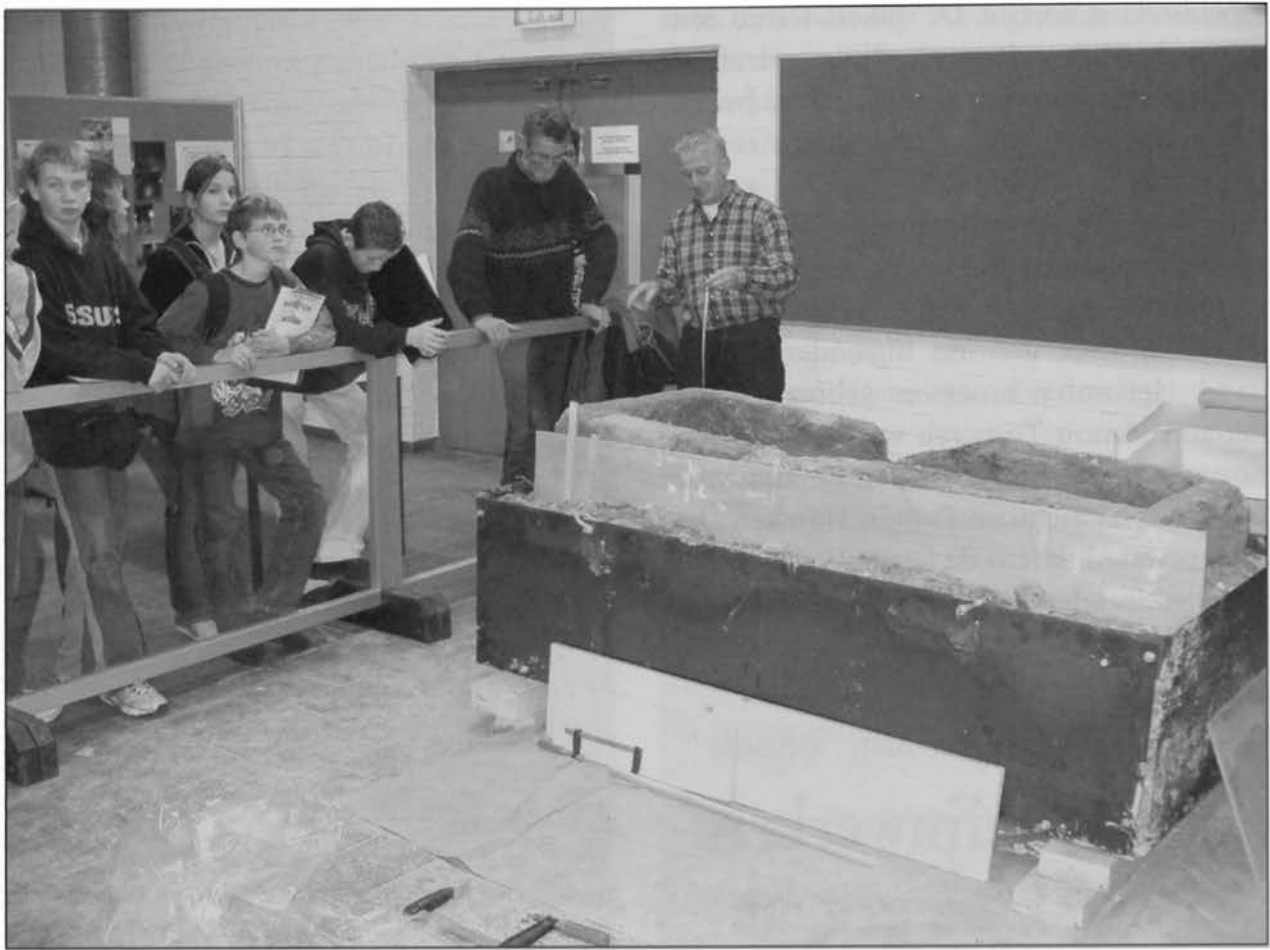
A.P. VERSTEEGH, *De onvermijdelijke afkomst? De opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930* [Hilversum 1994]

Pogingen door mij gedaan om de stakers of eventuele nazaten te achterhalen zijn helaas op niets uitgelopen

In tegenstelling tot de landelijke kranten maakte het Limburgs Dagblad, zij het pas op 27 april, melding van de staking. Er wordt niet nagelaten te melden dat de Nederlandse gezellen geen klachten hadden over het eten.

Uit: Limburgs Dagblad 27 april 1951

Veldtechnicus Klaas Greving geeft tekst en uitleg over de sarcofaag aan stadsarchiefmedewerker Hans Lansink en een groep schoolkinderen.

Sarcofaag bij Bocholtz gevonden

136

In een bietenveld in Bocholtz is begin november een unieke Romeinse grafkist gevonden. De sarcofaag werd bij toeval ontdekt door boer Wiel Hupperetz. Onderzoeker Tessa de Groot en veldtechnicus Klaas Greving van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek [ROB] hebben dagenlang in het veld gewerkt om de sarcofaag en voorwerpen die in de buurt ervan lagen veilig te stellen. Tijdens de opgraving is een bronzen *strigilis* [schraper], een aantal spijkers en glasscherven gevonden. De grafkist werd vervolgens overgebracht naar het Thermenmuseum in Heerlen waar begonnen werd met het 'leeglepen' onder het toezicht van de pers en vele museumbezoekers.

Via een zogenaamde 'webcam' was het onderzoek via internet ook te volgen door overige belangstellenden. Onderzoekers Tessa de Groot en Joke Nientker constateerden dat de sarcofaag reeds in een ver verleden was leeggeroofd. Wel werden er een aantal bronzen knopen, enkele geëmailleerde voorwerpen en een glazen flesje gevonden.

De gevonden spullen zullen bij de ROB in Amersfoort worden geconserveerd. De sarcofaag blijft voorlopig in het Thermenmuseum. De gevonden voorwerpen en de grafkist zijn eigendom van de provincie. Conservator Lara Laken heeft bij Gedeputeerde Staten een verzoek ingediend al het gevonden in bruikleen te geven aan het Thermenmuseum.

Wat doet de werkgroep?

DOOR MARTIN VAN DER WIJST

Sommige, vooral nieuwere lezers van *Het Land van Herle* zijn mogelijk niet volledig op de hoogte van bestaan en werk van de werkgroep van de historische kring *Het Land van Herle*. Deze groep bestaat uit een vaste kern van ongeveer twintig personen, veelal woonachtig in de regio Parkstad, die elke tweede maandag van de maand van 17.30 uur tot 19.30 uur bijeen komen in de studiezaal van het Stadsarchief Heerlen, behalve in de maanden juni tot en met augustus, om te luisteren naar een inleiding over een historisch onderwerp. Deze inleidingen worden meestal gehouden door leden van de werkgroep zelf en een discussie daarna en het stellen van vragen of het geven van aanvullingen geldt als vanzelfsprekend. De onderwerpen zijn naar vrije keuze van de sprekers of spreeksters en daarbij speelt uiteraard de eigen interesse of het bezig zijn met een bepaald onderwerp een grote rol. Dikwijls resulteert een en ander ook in een artikel in het tijdschrift *Het Land van Herle* of een ander blad. Bij tijd en wijle wordt ook een gastspreker uitgenodigd of een belangstellende voor de werkgroep. Om een idee te geven van de inhoud van de causerieën volgt hier een overzicht van de onderwerpen uit de zeventiger jaren. Voor deze periode is gekozen, omdat dit bij vooral de oudere lezers bepaalde herinneringen zal oproepen en de historische items toch veelal niet 'gedateerd' zijn. Immers steeds weer zijn er nieuwe gezichtspunten of kan op details nader worden ingegaan.

In de jaren 1974 tot en met 1979 kwamen de volgende onderwerpen aan bod [met de na-

men der inleiders tussen haakjes vermeld]:

Bastaarden in de familie Van Hoensbroeck [P. Peeters], *De klokken van de voormalige abdij Rolduc teruggevonden* [L. Augustus], *De Limburgs-Luxemburgse kwestie in het midden van de vorige eeuw* [H. Frusch], *Hydrografie van de Geul, een uniek riviertje* [M. Meerman], *Rond de hoeve Schifferheide* [L. Augustus], *De diplomatieke carrière van Arnold Adriaan van Hoensbroeck* [C. Damen], *Heerlen 750 jaar landsfort* [L. van Hommerich en A. Corten], *Heerlerheide* [H. Beaujean], *Een kaart uit 1755 betrekking hebbend op de aanleg van de weg Aken-Maastricht* [G. Ramaeckers en L. Augustus], *Simultaneum in Overmaze* [L. van Hommerich], *Kastelen in het Heerlener land* [A. Corten], *Bronnen gebruikt voor de samenstelling van de genealogie De Caritat de Peruzzis* [J. Janssen], *Reisindrukken bij bezoeken aan Augst* [Augusta Rauricorum], *Arezzo, bakermat van de terra sigillata, Vindobona* [Wenen] *en Carnuntum* [Bad Deutsch Altenburg aan de Donaugrens] [L. van Hommerich], *Driehonderd jaar Sint Rosakapel te Sittard* [N. Eussen], *De betekenis van ir. Jan Koster als industrieel en politicus* [C. Raedts], *Limburg in tweeën of in drieën. Het historische stadsstaatje Maastricht* [L. van Hommerich], *Geloven in Schaesberg* [F. Wiertz], *De parochiegrenzen in en om het historische Heerlener land* [A. Corten], *De Heerlense doopnamen van de zestiende tot de achttiende eeuw* [M. van der Wijst], *Vragen rond de eerste bewoners van Erenstein* [L. Augustus], *De Naanhof, een boerderij in Hoensbroek* [P. Peeters], *Apotheker Knittel te Heerlen* [J. Janssen], *De instelling van de vrije markt te Heerlen* [J. Ja-

De werkgroep in vroegere tijden. Feestelijke bijeenkomst werkgroep historische kring 'Het Land van Herle' in de archivariskamer van het Heerlense stadhuis in verband met de viering van het 25-jarig ambtsjubileum van Drs. L.E.M.A. van Hommerich, stadsarchivaris van Heerlen. Van links naar rechts, zittend: J.J. Jongen, voorzitter; Ir. C. Raedts, drs van Hommerich, secretaris, mevr. H. van Hommerich-Paulissen en F. X. Schobben, penningmeester. Staand: G. Ramaekers, N. Eussen, prof. L. Augustus, P.A. Schols, Th. Janssen, A. Beaujean, C. Sprokel, J. Hoens, W. Vromen, L. van Wersch en H. Wersch.

Stadsarchief Heerlen fotocoll. nr. 3264

mar], *Grensbepaling en gemeentelijke indeling in Limburg in de negentiende en twintigste eeuw* [J. van Banning], *Burgemeestersbenoemingen in Heerlen 1805-1895* [J. Jamar], *Omtrent adellijke huizen en bezittingen in Brunsum* [A. Corten], *De verdeling van de Landen van Overmaas tussen Spanje en de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1644-1662* [J. Haas], *Kinderen van toen. Het Limburgs kinderporeet van de zestiende tot negentiende eeuw* [A. Corten], *Nederlands Limburg en de Belgische diplomatie 1839-1920* [J. van Banning], *Zo werden ze genoemd. Roepnamen en varianten vóór 1800* [J. Crott], *Openbare verlichting in Heerlen* [J. Jamar], *De eerste directeur van de Staatsmijnen, H.J.E. Wenckebach, en de eerste opzet van de Staatsmijnen* [C. Raedts], *Toe-lichting op de Historische Atlas van Limburg en speciaal op kaart 1, de kerkelijke circumscriptie* [W. Munier], *Wat gebeurde er in*

Nederland rond 1800 [C. de Wit], *Problemen rond de inventarisatie van een archief* [N. Eussen], *Adam van Ederenstein* [L. Augustus], *Genealogie van het Heerlense geslacht Vijgen* [J. Crott], *Hoe de Hopel een dorpje werd* [H. Frusch], *Thermenmuseum in aanbouw* [J. Jamar], *De abtskeuze en -benoeming te Kloosterrade in de zestiende en zeventiende eeuw* [H. Franssen], *Enkele aspecten uit de geschiedenis van de Gulpense bierbrouwerij, distilleerderij en azijnfabriek nv* [F. Crutzen], *Opkomst en ontwikkeling van het notariaat in Maastricht vóór 1794* [F. Gehlen], *Ieders bevindingen bij een onderzoek naar gebeurtenissen in onze streken tijdens de Franse bezetting (1672-1678)*, *Welke Zuidlimburgse verdedigingswerken komen in aanmerking voor vermelding op de atlas historische vestingwerken in Nederland?* [A. Corten], *De ontwikkeling van de schaapscompagnieën in Venray in*

de negentiende eeuw [C. Raedts], *De mijnbouw van de abdij Rolduc* [L. Augustus], *Het notarieel archief als bron van historisch onderzoek* [M. van der Wijst], *De verkiezing, benoeming en bevestiging van Petrus Melchiaris van der Steghe tot abt van Kloosterrade, 1666-1667* [H. Franssen], *Fragmenten uit de correspondentie van Limburgse missionarissen in Amerika in het midden der vorige eeuw* [M. van Wersch], *De persoon en het werk van Petrus Nicolaus Gagini, vervaardiger van kunststucwerk eind achttiende eeuw* [Schulte-Van Wersch], *Verslag van een onderzoek in de archieven van de ministeries van Buitenlandse Zaken en van Oorlog te Parijs in verband met de bestudering van de periode 1672-1678* [L. Augustus en A. Corten], *Voorlopige conclusies met betrekking tot de opgravingen bij de ruïne van kasteel Schaesberg* [A. Corten], Voor-

namen en familienamen. Hun ontstaan en betekenis [J. Crott], *De rechten op ondergrondse watergalerijen in de mijnbouw* [C. Raedts], *De Franse verovering van de Landen van Overmaas (1672-1673) en de teruggave daarvan aan de Republiek na de vrede van Nijmegen (1678-1679)* [E. Ramakers].

De mogelijkheid bestaat om lid te worden van de werkgroep van *Het Land van Herle*. Men kan daartoe contact opnemen met de voorzitter, de heer drs Servie Broers, tel. 045-525 59 99 of 06-20 55 90 81.

Men dient daartoe een grote belangstelling te hebben voor de streekgeschiedenis, zelf bijdragen te willen leveren en op de tweede maandag van de maand tijd beschikbaar te hebben. Bovenstaand overzicht geeft duidelijk aan hoe ruim het arbeidsveld is.

Leden van de werkgroep Het Land van Herle tijdens hun jaarlijkse excursie. Dit jaar viel de beurt aan Voerendaal in verband met het 950-jarig bestaan van de St. Laurentiuskerk. De gids Paul Brock gaf een rondleiding in de kerk. Van links naar rechts dhr. mevr. R. Bouwkamp, F. Patelski, dhr. J. Krüll, dhr. P. Brock, dhr. F.L. Augustus, dhr. S. Broers, mevr. Corten, dhr. A. Corten, dhr. A. Jacobs en pastoor F. Cruisen.

Stadsarchief Heerlen fotocoll. nr. 3264

De oudste foto van.....

DOOR JAN BEUMERS

Deze oude prent komt uit de fotocollectie van heemkundevereniging *De Veersjprunk* uit Onderbanken met de woonkernen Bingelrade, Jabeek, Merkelbeek en Schinveld. De vereniging bestaat sinds 1989 en telt momenteel 170 leden. Daarvan zijn er ongeveer zestig actief in bestuur en de volgende werkgroep: streekgeschiedenis, dialect, wegekruisen, bidprentjes, genealogie en fotoarchief. Deze groepen houden maandelijks bijeenkomsten waarbij onder andere het 'thuiswerk' in de groep besproken wordt.

De Veersjprunk organiseert ook de plaatselijke Open Monumentendag, die in 2003 het thema 'Jaar van de boerderij' had, waardoor het onderwerp 'landbouw' centraal kwam te staan. Een aantal geselecteerde boerderijen in de vier kernen konden via een uitgestippelde fietsroute bezichtigd worden.

Deze foto uit 1929 toont het eerste gedeelte van de Eindstraat [vroeger Hallstraat] in Schinveld. Aan de rechterzijde is de waterpomp vóór de boerderij van Arets [Huis ter Hallen] te zien. Bij de pomp staat rechts May Zuylen. De jongeman ernaast is Wiel Thisen, later bekend als bioscoopeigenaar te Brunssum. Naast boerderij Arets zien wij boerderij Zuylen en daarnaast woonhuis Boonsma. Het huis met de witte gevel aan de linkerkant was het postkantoor. In de deuropening staat de heer von Kann, kantoorhouder. Deze oefende hier zijn beroep uit van 1911 tot 1949. Later verhuisde het postkantoor naar het Wilhemina-plein op de plek waar als laatste 'Boemerang' gevestigd was. Het huis naast het postkantoor op de foto was de boerderij van Roex en in het huis dat iets dichterbij de weg ligt woonde schilder Palant.

Signalementen

DOOR MARTIN VAN DER WIJST EN ROELOF BRAAD

Oranje-Nassaustraart 100 jaar, een straat om [van] te houden

Steph Vaessen [Heerlen 2003] 80 p., foto's, afbn.

Toen ik het boekje *Oranje-Nassaustraart 100 jaar, een straat om (van) te houden* gelezen had en bekeken had, dacht ik: 'Waren er maar meer mensen zoals de heer Steph Vaessen die de moeite namen een straat, wijk of buurt zo te beschrijven zoals hij dat gedaan heeft met de Oranje-Nassaustraart'.

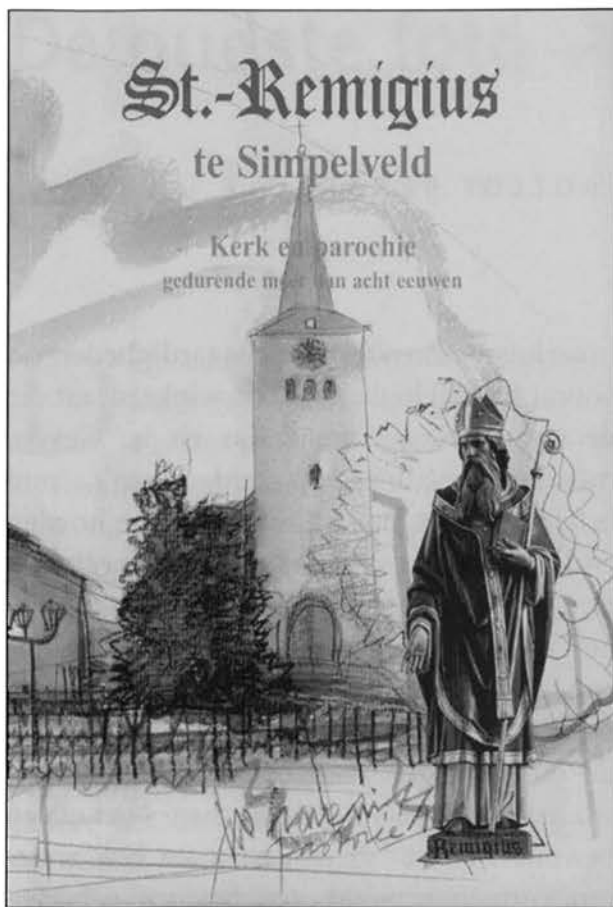
Kennelijk heeft hij tijd noch moeite gespaard en allerlei mensen benaderd om tot dit mooie resultaat te komen. Meer dan tachtig bladzijden vol tekst en foto's met her-

inneringen, anecdotes, eigenaardigheden en vooral feitelijkheden over de winkelstraat die de Oranje-Nassaustraart was en is. Gevels, mensen, straatbeelden, oude auto's, oud briefpapier, spelende kinderen, hoge hoeden en kniebroeken, alles wat de vorige eeuw te zien gaf, is uitgestald. Ik noem één foto in het bijzonder; het betreft een feest in de straat, waarbij men meer dan zeventig mensen ziet. Een goed idee is ook om foto's van de oude situatie en foto's van de huidige winkels naast elkaar te laten zien. Niet alleen bewoners en oud-bewoners maar ook anderen kunnen genieten van hetgeen geboden wordt. Kortom, een boekje om te hebben en steeds weer in te kijken. Men kan ook, zoals ik deed, met het boekje in de hand eens door de straat wandelen. Het werkje is, zolang de voorraad strekt te verkrijgen in een aantal zaken in de straat zelf. [mvdw]

St.-Remigius te Simpelveld Kerk en parochie gedurende meer dan acht eeuwen

Luc Wolters met bijdragen van Math. Horbach, Leo Kohl en Julien Daenen [Simpelveld 2003] 224 p.
ISBN 90-90167785-4.

In 2003 vierde Simpelveld feest naar aanleiding van het gegeven dat de Norbertijnen 800 jaar geleden de zielzorg van de parochie gingen uitoefenen. Aanleiding natuurlijk om ook een boek met de parochiegeschiedenis uit te geven. In de bronnenlijst en de annotatie van deze studie wordt de waarde zichtbaar van dit werk: alle archieven die voor een dergelijke studie noodzakelijk zijn, zijn doorgenomen. Daardoor zijn vele gegevens

voor het schrijven van de lokale parochiegeschiedenis boven water gekomen en is een redelijk compleet overzicht van aspecten van het parochieleven en het Simpelveldse gemeenschapsleven weergegeven. Dat wordt in min of meer chronologische volgorde gedaan, waarna nog een aantal specifieke onderwerpen als het kerkgebouw, de kapellen, de kloosters en natuurlijk de korte biografieën van pastoors, vicarissen, kapelaans et cetera. volgen. Vele [ook kleuren!] illustraties maken dat het lezen plezierig is. [RB]

Burchten en versterkingen in de Euregio Maas-Rijn

Een toeristische ontdekkingsreis [Eupen 2002] 271 p.
ISBN 9054331607

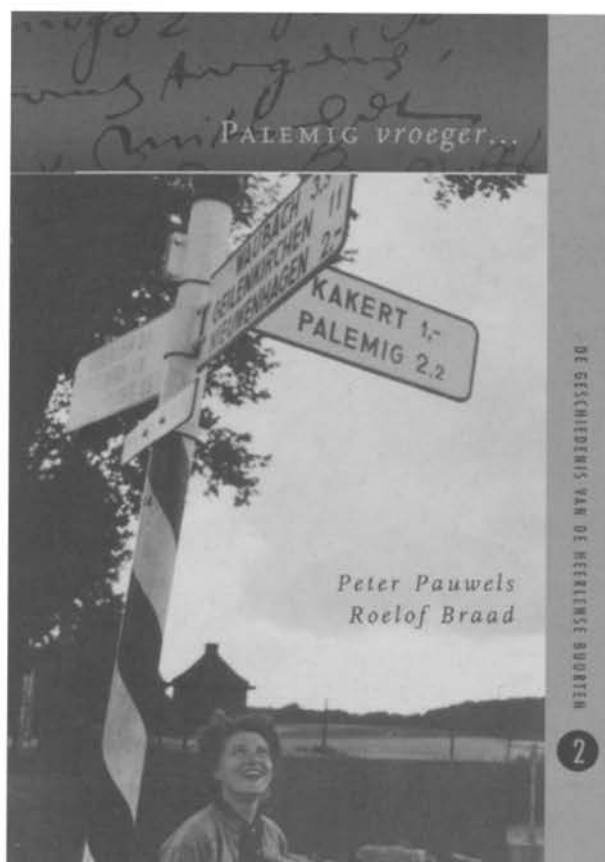
Als voortvloeisel van het Interreg III project *Burchten en versterkingen in de Euregio Maas-Rijn* verscheen deze handige naslag in het Frans, Duits en Nederlands. Dit signalement bespreekt de Nederlandse editie. Voor

het eerst wordt de ontwikkeling van burchten en versterkingen, maar ook de topografie ervan en de territoriale ontwikkeling van het gebied, grensoverschrijdend beschreven. In achttien toeristische auto- en fietsroutes worden alle burchten en versterkingen die men onderweg tegenkomt ook nog eens afzonderlijk besproken. Alleen jammer dat de Maastrichtenaren uit de projectgroep blijkbaar niet uit hun stoel gekomen zijn om het Zuid-Limburgse land ook voor oostelijk, zuidelijk en noordelijk Zuid-Limburg [omgeving Sittard tot Roermond] te verkennen. Maar dat kun je ook van een aantal streken in het Duitse en Belgische deel van de Euregio beweren.

Men heeft dus keuzes moeten maken om het project niet al te groot te maken. In het algemeen beschrijvende deel zijn die gebieden wel meegenomen. Daarom alleen al is het boek een nuttig instrument om regelmatig ter hand te nemen als men iets over een kasteel wil gaan schrijven. Goede kaartjes en afbeeldingen [de meeste in kleur] ver-

klaren veel van het geschrevene. Ook de historische context is beknopt en toegankelijk beschreven. [RB]

Palemig vroeger...

Deel 2 uit de reeks De geschiedenis van de Heerlense buurten. Een boek van Peter Pauwels in samenwerking met het Stadsarchief Heerlen.

Momenteel wordt hard gewerkt aan de samenstelling van een fotoboekje over de geschiedenis van Palemig. Palemig is een wijk die in 1958 vanuit Schaesberg bij de gemeente Heerlen is gevoegd. In oorsprong is de wijk de bewoningskern van boeren, handelaren en schapsherders. Het unieke van deze wijk is dat het sociale leven er hecht was en nog is...

Vanuit de [oud]-buurtbewoners kwam veel fotomateriaal beschikbaar, verzameld door Peter Pauwels. Het Stadsarchief Heerlen gaat hiervan een fotoboekje met verhalen over het ontstaan en de geschiedenis van de wijk samenstellen. Het wordt een uniek document, waarin verleden en heden samenvloeien!

U kunt intekenen op deze unieke uitgave door middel van het invullen van een bon, verkrijgbaar aan de balie van het Stadsarchief Heerlen. De kosten van het boekje bedragen € 9,50.

Er zal – zo mogelijk nog voor de kerst – een avond worden gepland waarop de inschrijvers het boekwerk kunnen afhalen. [RB]

Op ontdekkingstocht door Zuid-Limburg. Reisgids en naslagwerk voor toeristen en streekbewoners

Frank van den Hoven [Leerdam 2003] 720 p.
ISBN 9080302767

Deze handige gids beschrijft op 720 pagina's in een handzaam boekformaat alle 250 plaatsen van Zuid-Limburg in vogelvlucht. Het is dus meer dan de toeristische gids die we gewend zijn van andere uitgevers. Per plaats worden beknopt de topografische en geografische gegevens uitgemeten, de geschiedenis verhaald, bezienswaardigheden, musea, jaarlijkse evenementen, natuur, cultuur en recreatiemogelijkheden opgesomd, de belangrijkste restaurants en overnachtingsmogelijkheden aangeduid, literatuurverwijzingen en internetadressen opgegeven. Mede dankzij de medewerking van vele medewerkers van heemkundeverenigingen is het boekwerk doorspekt met historische foto's en goede beschrijvingen van buurten en wijken in de verschillende gemeenten. Daarnaast biedt het boek nog vele extra's, zoals alle plaatsnamen ook in het plaatselijk dialect en inleidende verhandelingen over de algemene geschiedenis van Zuid-Limburg, iets over de streektaalen, geloof, blaasmuziek, schutterijen, carnaval, openbaar vervoer, landschap etc. Een aanrader voor iedereen die snel iets wil weten over dorp of buurtschap waar hij wandelt of fietst of toevallig eens op bezoek gaat bij vrienden en kennissen. [RB]

Het Stadsarchief Heerlen presenteert een fraai vormgegeven kalender.

Stadsarchief maakt historische kalender 2004

144

Het Stadsarchief Heerlen heeft in samenwerking met *de fotodokter* een kalender vervaardigd waarin het verleden weerspiegeld wordt in het heden. In de kalender treft u per maand een unieke foto aan uit de schatkamers van het stadsarchief met daarop stadsbeelden uit vervlogen dagen. Deze oude situaties zijn vanuit exact dezelfde positie opnieuw op de gevoelige plaat vastgelegd. Het tijdsverschil tussen het origineel en de huidige foto kan oplopen tot 90 jaar!

Het resultaat is een kalender waarin dertien situaties uit Heerlens verleden en heden op een opmerkelijke manier met elkaar in ver-

band gebracht worden. Zo vindt u onder januari een foto van het Royal Theater in 1950 en 2003. Daarnaast passeren foto's van het Wilhemina-plein anno 1917 en de Ambacht- en Mijnschool anno 1915. De kalender kost 6 euro en is te koop aan de balie van het Stadsarchief Heerlen, gelegen aan de Coriovallumstraat 9. Deze is geopend van dinsdag tot en met vrijdag van 10.00 uur tot 17.00 uur en op zaterdag van 10.00-14.00 uur [27 december gesloten]. Telefonisch bestellen kan uiteraard ook. Ons telefoonnummer is tel. 045-5604401.

Voor meer informatie kunt u zich wenden tot de heer Geert Luykx, coördinator Publieksbereik en Educatie.

Richtlijnen voor de auteurs:

Artikelen sturen naar de redactie van Het Land van Herle, Postbus 1, 6400 AA Heerlen. De auteurs worden vriendelijk verzocht zich te houden aan de onderstaande lijst met afkortingen. Nadere richtlijnen voor het inleveren van kopij worden op verzoek toegezonden.

Lijst van afkortingen:

AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
ARA Brussel	Algemeen Rijksarchief te Brussel
ARA Den Haag	Algemeen Rijksarchief te Den Haag
ASPH	Archief Sint Pancratiusparochie Heerlen
BS	Burgerlijke Stand
DHO	Doop-, Huwelijks-, en Overlijdensregisters
GA	Gemeentearchief [van-]
HSAD	Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
LvO	Archief Landen van Overmaas
LTG	Limburgs Tijdschrift voor Genealogie
LvH	Het Land van Herle
MM	Maaslandse Monografieën
Msg	De Maasgouw
PSHAL	Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg
RA	Rijksarchief [in-]
RvS	Archief Raad van State
SG	Archief Staten-Generaal
ZAGV	Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins

De redactie van
Het Land van Herle
wenst al haar lezers
een voorspoedig
2004

